

רבי מנשה איליר.

(בן פורת)

א

יחידי, ובשיליו המיוחד אשר כבש לו לבדו, הלך רבי מנשה כל ימיו, בני דורו לא הגיעו לסוף דעותיו, ויהיו אלה מזה רודפים אותו משנאה, ויהיו אחרים מזה גרועים ממנו מיראה, ויהי הוא עומד בתוך הקהל והוא כודד, מדבר את דברו לרבים ושומע אין לו.

ובקראנו עתה את הספרות של הימים ההם, שבה יסופר כל אשר אמר רבי מנשה לעשות לעמו ואשר בני עמו עשו לו — אז ימלא הלב רגשי-השתתפות בצרה של אותה הנשמה הגדולה, אשר כל ימיה בקשה גדולות ומצאה פעוטה, פורה שושנים ותמצא חוחים... וימלא הלב רגשות מרים כלפי אותו הדור החשוך, אשר מאהבתו את החושך כבה את האור שהושיט לו רבו הגדול, ולא עוד, אלא שדקר את רבו וחזר ודקר, ולא הרפה ממנו עד יומו האחרון. ויחיד היה רבי מנשה לא רק בדורו הוא, כי-אם גם בדורות רבים אשר היו לפניו ואשר באו אחריו — הן בכשרונותיו המצוינים, הן ברוחו הכביר והן בשאיפתו העזה למעשים חברתיים גדולים.

ומצוין היה רבי מנשה גם במרורות שבהיו אשר מררוהו בני-גילו ובאותה הסבלנות הרבה, בה סבל ונשא בלבו את כל החצים שירו בו שונאיו הרבים, ולא חדל להיות מטרה לחציהם ומדרכו לא נסוג ולאחוריו לא גרע.

והרי זאת מן הפלאות:

גאון תלמודי, אחד מאנשי השם היותר מפורסמים בין רבני דורו וגאונים, והוא כותב ספרים הרבה שאין בהם אף אחד מאותן הענינים ומאותן השאלות ותשובות, שהספרות הרבנית בכל הדורות מלאה מהמה.

איש שכולו בקורת, בעל-מח חריף ובעל-זכרון עצום, בקי גדול בכל ענפי התורה שבעל-פה לסעיפי-סעיפיהם, שכל ימיו עברו עליו בין כתיב בית המדרש, – ובכל-זאת ררבי הפלפול, שהיו אהובים ומקובלים בטעתו בישיבות ובבתי-המדרש, זרים לנפשו מכל וכל, ורצויות בעיניו רק דרכי ההגיון, איש שנו"ד וגודל וחי באותו החוג הצר המוגדר וסגור מכל עבריו, לבל תחדרנה לשם הרוחות המנשבות בעולם הגדול טעל סביבו, ואותו האיש שואף כל ימיו לפרוץ את הגדרים ולכנס – ולהכניס גם אחרים עמו – דוקא לאותו העולם הזר, שבזרותו הוא מקסים.

איש שכל ימיו חי בסביבה דתיר שכולה תורה, שכולה יראת-שמים ודקדקי מצות קלות כחמורות, באשר אין אדם נוקף אצבעו מלמטה עד שמכריוזים עליו מלמעלה ואין אחרי ההשגחה כלום, והוא מתענין כל הימים בייחוד בשאלות חברתיות: באי-הצדק שבסדר העולם, בחסרון יסוד איתן לחייהם הכלכליים של בני עמו ובתקונם של ההיים הלינו.

איש שחונן מנוער וחי כל ימיו בסביבה יהודית, באשר הקבלה והמסורת הנן קדש קדשים, יסודותיה של היהדות ועמודיה התיכונים; הבקורת אם הוזהרה – הותרה רק במדה זו, שהיא מקימת ומחזקת את הקבלה ואת המסורת – והאיש הזה עומד בשערי העם ומבקר בקורת חפשית את הכל. איננו חת מפני הקבלה ואיננו נסוג מפני המסורת, איננו נושא פנים לשום ראשון אפילו א – הוא מנושאי כלי התלמוד, ולא לגאון שאימתו על הדור היתה מקובלת בזון וכאהבה... אך בכל בקרתו החריפה ידע תמיד להבדיל בין הדעה המבוקרת ובין האדם בעל הדעה. ויהי רבי מנשה זהיר בכבודו של כל אדם – לא כדרך המבקרים בימיו ובימים שבאו אחריו. א)

רבי מנשה היה רציונליסטן בכל עומק משמעותה של המלה הזאת, אשר רק במאה השמונה-עשרה אפשר היה למצא דוגמתו. ובכל-זאת היה מתיחס בחבה להחסידות ומוקיר את החסידים. איך שהוא – היה אומר – החסידים אנשים חיים המה: איש איש ורצונו, איש איש ונשמתו, איש איש ורוח החי אשר בקרבו, בעת אשר שונאיהם – המתנגדים – נפשות מתות הנה. הדת – קבלה מכנית היא בידם, והמה משוללי ה"אני" האנושי.

בכל לבו ונפשו מסור הוא להיהדות. התורה ותלמוד התורה – כל מעיניו, ובתוכחת פיו הוא מיסר קשה את "היושבים לפני ה'" רק משום שכתוב: "והגית בה יומם וליילה" – בעת אשר כאמת אין לבם הולך אחרי התורה ולא אחרי דעת התורה, ואין להם אותם הכשרונות הנחוצים לאיש המוסר את נפשו לתורה כליל. ב)

הוא נושא בלבו כמה וכמה הצעות גדולות להצלת היהודים והיהדות עמהם, ובאותה שעה איננו מטיח את דעתו גם מקטנות, ועובר הוא מחדר לחדר, באשר ילדי היהודים מתחנכים, ומעורר את לבם בדברי חן והשכל, כי ידבקו בתורת ד' וגם אחרי חכמה ומדע ירדפו לדעתה. וגם את בחורי ישראל

א) ראה בהקדמה לספרו "בנת מקרא" גרונא 1892

ב) "אפי מנשה" ח"א (ויילנה תק"ב) כלל קט"ו.

בחן ונסה כשרונותיהם וידבר על לבם, כי יחברו אל למודם, אשר יטימו להם מוריהם, גם חכמת החשבון, כי אמר, אשר בחכמה זו, ישראל יעשה חיל גם בלי מורה, ולדבקים בה ויודעים נתיבותיה, הציע שאלות משאלות שונות לפתוח את לבכם ולהגביר תבונתם. (ג)

וכדרכם של הרציונליסטים מאמין הוא בכח שכלו של אדם כי הוא כל יכול, אם רק ידע את אשר עליו לעשות ויבין את החסר לו כדי להיות מאושר בחיים. הוא מחזיק בדעה שהביע אדם סמית, כי כל אדם עלול הוא מטבעו להגיע לרום המדרגה בדעת, ולגלות בה נצורות, אם רק תנאי חייו וחנוכו יהיו מתאימים למטרה זו להוציא את אשר בכחו אל הפועל. (ד)

ורואים אנו את רבי מנשה והוא עומד, במשך כחצי יובל שנים, משכמו ומעלה גבוה מכל הגאונים, הרבנים ואנשי המעשה שבדורו. ב, שבט פיר' ו, בעט סופרים' לחס הוא בעומה לכל עבר. ידו בכל יד כל בו, הוא מתנפל על הרבים: על הקבלות השונות אשר בידם, הנוגעות בכל ענפי ההינים; על העקמומיות אשר בלבם ובמוהם, המעבירות את האדם על דעתו; על הבטלה המקודשת שנשתרשה בתוכם, הגוררת דלות ועניות אחריה, - והרבים הללו הנפגעים מתנפלים עליו, מתאבקים עמו בכל עון, נלחמים על "הרכוש" אשר בידם. אך רבי מנשה איננו מתפעל מכל אלה - בהיותו נלחם לאמת, אמתו, לחרותו של האדם ב"הדעת ולבכורתה של הדעת ולחופש ממשלתה. הוא כותב ספרים, ומתנגדו הרבים עורכים למו מדורות"אש בפרהסיה, בחצרות בתי הכנסה, לעיני כל העם, למען יראו וייראו...

ה

רבי מנשה נולד בשנת תקכ"ז (1767) לאביו רבי יוסף הדיין, בעיירה הקטנה סמורגון, אשר בפ"ך וילנה. האגדה מספרת על מנשה בן הדיין, בעודו ילד, כל איתן הנפלאות, שהאגדה היהודית רגילה לספר על כל גדולי ישראל וגאונים האמתיים... וזה לשונה:

בעודנו ילד כבר התנכר כי למופת יהיה בעמו. את סדר התפלה הגיד את המלים לאחור, מסוף הסדור לראשיתו, ועד מהרה רץ דברו בלי משגה. בהיותו בן שבע או בן שמונה שנים כבר ידע לאשורם את כל שרשי חושן המשפט. וכאשר בא משפט לפני אביו, והדיינים אשר ישבו אהו למשפט, חלק לבם, או הגישו דברי ריבוחם לפני מנשה, ואשר חרץ בשכלו ידעו, כי זה משפט חרוץ, וואת מסילה ישרה למשפט, ויביאו עצה ויבאו אל עסק השוה. (ה)

בימים ההם והעירה סמורגון היתה מצוינת כסוחריה הגדולים, בעשרה.

(ג) בן סורת רבני סלונגיאן (ווילנא תרי"ח), דף 28-27

(ד) אלפי מנשה ח"א, כלל ק"י.

(ה) בן סורת ר"מ סלונגיאן, דף ו והלאת.

הרב וב'מדינה המטורסמים, כל אב לבנים השתדל להביא ממרחקים מלמד לבניו, כאשר אז גם התורה לסחורה מהלכת נחשכה, ובכל זאת, כאשר הגיע מנשה בן הדיין לשנתו העשירית, כבר אי אפשר היה למצא בסמורגון מלמד, אשר יהיה הגון ללמד אותו תורה (1).

הודות לזכרונו העצום ולשכלו הישר והחריף, כבר בשנותיו אלה, לא היה מנשה נצרך לעזרת מלמד. ויהי הילד יושב לבדו יומם ולילה על החורה, כבית-המדרש, כאחד הבחורים הגדולים (2), אך בשבע עינים הכיטו אחריו לבד ילך לבו אחרי למוד התנ"ך והדקדוק, המעבירים - לפי דעתם של החרדים בימים ההם - את האדם על דעת קונו. ויהי מנשה עוסק רק בתלמוד ובסוסקים ולא מש מאהלה של תורה בלתי אם לספוק צרכיו - באכילה, שתיה ולינה (3). אלה המה הסימנים החיצוניים, אשר בהם הצטיין הנער הקטן, מנשה בן הדיין, ואשר בהם משך אליו את עיני הגדולים, אשר ידעוהו, הוקירוהו אף נבאו לו עתידות גדולות.

אך הנער הקטן גם אז כבר נשא בלבו מחשבות גדולות על דברים העומדים ברומו של עולם, ואיש לא ידען. הוא ברא לו בנפשו ובעד נפשו עולם בפני עצמו. והעולם הזה מלא חידות וספקות, דאגות ושמות, אשר הגדולים לא שמו אליהם לב.

ובשעה שאלה הגדולים, מחנכיו ומדריכיו, השגיחו עליו לבד יט מן הדרך הסלולה, שסללו הקדמונים, סלל הוא לו, בעולמו הפנימי שהיה סמוי מעין זר, דרכים לעצמו ויחשוב מחשבות לעצמו, שאחו בהם ולא נטה מהמה כל ימי חייו, אמת, הדרכים הללו מלאות היו חתחתים ואבני מכשול, המכשולים הרבים הכבידו את הליכתו, אך לא עצרו כח להגותו מן הדרך שאחו בה, או להטייל ספק בלבו, אם זאת היא הדרך האמתית שעל האדם ללכת בה, אם הוא חפץ בתקונה של האומה הישראלית בתוך כלל האנושיות...

יסטר נא רבי מנשה בעצמו:

... עניני מעודי להתפלא על כל דבר חדש, ולא להמשך כסומא בארובה אחרי דברי מי שקדמני. וכד הוינא טליא, הוה אמינא כמה חדושים מדעתי - מה שהיה לפלא אצל לומדים מופלגים. וכן היה דרכי להתבונן בכל דבר, והייתי משתומם ומתפלא, והיה לבי דואג בקרבי: על חיי העולם הזה הכלה והעובר, ומה יהיה אחריתי, ולא היה שוה לי העניני הזמן.

והוקשה בעיני על ענין הנהגת העולם - מה שדעת כל אחד נוחה בשלו; עשיר ובעשרו, חכם בתכמתו וגבור בגבורתו. וביוחר, מה שכל אחד מעמיד על דעתו, ונהגה מאד כשמנצח את חברו, ושמת בזה. ואיך סמויות עיניהם, כשאר בעלי חיים בלתי מדברים, שאינם מכירים רק לשעמם, וכשמפטמים אותם לשחיטה, שמחים הם בזה לשעמם.

ובהתבונני על זה, עמדתי מרעיד: על מה עשה ד' ככה בארץ - לגרוע

(1) ס.ס.

(2) אליפי מנשה ח"ב (וילנה 1804) דף 7.

(3) בן פרת דף 1 והלאה.

כח האדם, שרובם ככולם הסרים צרכיהם, רעכים וצמאים, אין כסות בקרה, ונששם עליהם תתעטף. ואם אבות חטאו, בנים מה חטאו, שאינם משיגים לחם לפי הטף, ומה נשתנו אלה מאלה? מדוע איזה מחורי־ארץ חיים חיי עונג ומותרות, ומן דאת יהיב, את משפע, ומן דאת מחי את מדקדק? ובאמת, כשמתבוננים קצת, אף העשירים חיהם תלויים להם מנגד בעולם התמורות הזה, ואינם בטוחים מתלאות ופחדים ותליים וזקוקים ח"ו.

ועל ידי זה באתי להתבונן בתכלית כונת הבריאה שמכואר בספרים, שהיתה כונתו להטיב לברואיו, וכי מה טובה היא זו? הלא מקודם לא היו חסרים דבר!

והייתי נבוכ בזה. ובכל עתותי הפנאי שלי, עברו על ראשי אלו המחשבות ולא הניחוני מזה, עד שמצאתי לסי דעתי דרך סלולה על פי דרך השכל והתורה (סמא דחיי" דף 15).

אלו הן השאלות שהעסיקו את מוחו הרך של מנשה בן הדיין ואשר התשובות עליהן, התשובות האחרונות, בקש רבי מנשה במשך כל ימי חייו.
בקש - והאמין שמצא.

ג

כהיותו בן שלש־עשרה השיא אותו אביו אשה - בת אחד מעשירי סמורגון. האשה ישרה בעיני האב, ובעיני הבן לא ישרה, ולא ארכו ימי שבתו בבית חותנו, כי אנוס היה אבי אשתו להסכים, שבתו תגורש מבעלה. אך עוד טרם גרש את אשתו זו, עבר איש אחד מנכדי עיר איליה דרך סמורגון ושמע, כי בקרוב ישתחרר מנשה מאשתו, ויבא בדברים עם רבי יוסף, אבי מנשה, על־אדות בתו היפהפיה, כי תהיה לאשה למנשה הגרוש. ויאות רבי יוסף, כעבור חדשים אחדים שב הנכבד מאיליה מדרכו לביתו, ויקח אתו את רבי יוסף ואת מנשה בנו ויביאם לאיליה. הנערה כצאה הן בעיני הנער הגרוש, ותהי לו לאשה. וישב האב לביתו, וישב הבן על שולחן חותנו, ומפני כבודה של האכסניה החביבה נשא את שם העיר איליה, נוכף על השם מנשה, כל הימים (ט).

אך את ההצלחה לא הביא רבי מנשה אתו לבית חותנו. לא ארכו הימים והורי אשתו נשאר בעירום וכחוסר גל, ולא היה סיפק בידם לפרנס את הזוג הצעיר. עוד ימים מעטים - והורי אשתו הלכו לעולמם. רבי מנשה בכל גאוויותו לא צלה לכל מלאכה המחיה את בעליה, להתפרנס מן הרבנות - לא אבה. ותהי אשתו, עקרת הבית שדאגה לפרנסת בעלה ובניה. דעת רבי מנשה לא היתה נוחה מן המצב המסונה הזה - שעל אשתו פרנסתו, אך לא היה יכול להסכים בלבד לעלות ולשבת על כסא־רבנות בשום עיר, שהציעה לפניו להיות לה לרב, מדעתו, שלא תעלה בידו להיות באמת פרא דאתרא - לנהל את בני עדתו על פי דרכו, כי עדיין לא אכשר דרא... לא רבים המה אשר

יוכלו - לפי תנאי החיים אז ולפי מושגי העת היא - ללכת אחריו, וכבר בימים הראשונים לשבתו באיליה, יצא לו שם כאחד הגאונים. כה העמקה וההתרכזות בענין אחד היה כל-כך גדול בקרבו, שבשעת למודו כבית המדרש לא היה מרגיש כלום בכל אשר יעשה על סביבו. הוא עובדא, כי בחורש אלוף נאספו הבחורים לבית-המדרש, בשעה שהוא היה שקוע בלמודו, והתחילו לתקוע בשופר ותקעו זמן רב עד שנלאו מתקוע. ככלות הבחורים את תקיעותיהם נגש אחד בעליהבתים לרבי מנשה ושאלהו:

— הבחורים בתקיעותיהם בודאי הפריעו אותך מלמודך?

ורבי מנשה ענה לו בתמהון:

— האומנם תקעו פה בשופר, אנכי לא שמעתי (א).

רבי מנשה לא היה רב בישראל ולא ראש ישיבה, ואף-על-פי-כן היו לו תמיד תלמידים, שרצו ללמוד לדעת דרכי-למודו שהיו כבר ידועים במקצת. מן העירות שבסביבות איליה, וביחוד מסמורגון עיר מולדתו, היו הלמדנים נאספים בכדי לשמוע תורה מפיו ולהקנות לעצמם את דרכו ושיטתו בלמוד חתלמוד, וכיטתו מצוינה היתה בש ש ט ו ת ה. בכל בקש רבי מנשה את חפשת הפשוט, גם במקום שאחרים ראו טודות ורמוזים נשגבים אתם ענין מסובך, שכלו מוקשה. במקרים כאלה עמד לו זכרונו הבלתי רגיל. כי בהיותו זוכר את כל הנוסחאות השונות של ענין אחד במקומות שונים, הנקל היה לו להשוות גוסח לגוסח, מבטא למבטא ורעיון לרעיון, עד שהותרו לו כל הספקות, נמלס מכל הסתירות, ולא היה צריך לפנות אל העקמומיות שבפלפול בכדי, ליישר הדורים, כאשר אבות התלמוד והבאים אחריהם היו עושים.

את הרעיון, כי בכל ענין וענין צריך הלומד לעמוד על הפשט תחילה

(י ראה. אפי מנשה" ח"ב, דף ח', מר נ. גא'גואו (בווסחוד לתורש נויכר שנת 1899) כותב, פי נמנע רבי מנשה מלקבל ע" עצמו משיח רב, יען כי בתור רב צריך היה להורות בעוניו דת על פי השלחן ערוך" גם במקום שאין דעתו נוחה מסקיו, ובשאלות, שלפי דעתו על כבוד המה על העם הנבנה הזאת איננה אמיתית מכמה טעמים: ראשית אין גאונים ישראל מביטים ע" השלחן ערוך כעל קיבוץ של הלכות מסוקות שאין לזוז מהן... ובכל מקרה חשוב, שאין דעת הגאון, המוסק החי, נוחה מסקיו של השלחן ערוך, היא יודע למצא טעם וסמך ברובי גדול שקדמהו ומירה הלכה ע" פיו, שלא אליבא דהשלחן ערוך. ורי עובדא: פ"א הביאו בפני סא"ה באיסור והיה ר'רבונו יצחק אלהנו בקיבנה, ורוא תורה אך התייה שלא על פי השלחן ערוך. ישב אצלו כאותה שעה הרב גולסה (מי שהיה אחרי כן רב בנבוכה-רודוק), ולאחר שהלך לו השואל, אמר לו לרבי יצחק אלהנו בתמיה: היחכן שסמך רכנו על הריטכ"א, ודעתו דעת יודיר בזהו

— הריטכ"א יחיד — ענה לו הגד"א בניחותא — אך גם דעת י בדעתו, וכבר אנו שנים.

ושנים אפילו כנגד מאה...

וזאת שניה. בעולם לא הכיר רבי מנשה על השלחן ערוך ופסקיו כעל עול כבוד, סצריך לפרקו מעל שכס ישראל. הוא עצמו לא נטה מן השלחן ערוך כחוס הסערה, וכואו היה דורש גם מאחרים. ואם הוא הכיע את הרע, כי כשהטעה צריכה לכן, הישות נלונה לרבי ישראל שבכל דור התייר לפעמים את אשר אסרו הקדומים, עדיין אין זאת אומרת כלל, שמחננו היה רבי מנשה לצד המעשי של השלחן ערוך... וסליסית — הן סוף סוף שמש רבי מנשה ברכנות לעת וקנתו, והורה אליבא דהשלחן ערוך, מכלי עשות סקר כנפשי...

(יא) בן פורת. דף 7 ד.

— את הרעיון הנה הוא שונה וחוזר ושונה בכל ספר וספר שיצא מתחת ידו. בכל מקרה שבא לידי היה משתמש למטרה זו — להראות על הנזק הגדול המגיע ללומדים בזה, שהפשט הפשוט איננו מניח את דעתם, ולבם נמשך דוקא אחרי המולפל והמסובך המכסה בעִי־הענן את שכלו הבהיר של האדם, ולא רק בנוגע לפלפול, שהיה חביב ומקובל בימים ההם בין היושבים על התלמוד, הפוסקים והספרות הרבנית, היה בא בהוכחתו הללו, כי־אם גם בנוגע לענינים אחרים הצריכים למוד.

למשל, הכל יודעים כיצד מביט היהודי על קריאת התורה, שנים מקרא ואחד תרגום עִלְמֵי טעמי־הנגינות מרכא טפחא וכו'. לא רק בכל נגינה ונגינה, כי־אם גם בכל קוץ וקוץ של נגינה, רואה היהודי, ובפרט הבר־אוריין עולם מלא של קבלה, סוד ורמז, שלא כל אדם זוכה לעמוד על אותן הכוונות, שהאבות ו, אנשי כנסת הגדולה הִיטו באותם, הטעמים... והנה בא רבי מנשה ואומר: שתקנו תורת הפרשה, בכדי שיטצאו הרבה בקיאים בתורה עם פירושה, ועכשו — מי שיוכל לאמר בפיו שנים מקרא ואחד תרגום בנגון הטעמים — מה שעיקר הטעמים הוא: לירע על ידיהם עומק פשט הכתוב, כמו ה, תגין כנגינה — הרי זה תלמיד חכם ואינו צריך לידע עינים כלל, באשר — שה, טעמים נתקנו על פי הסוד וכו' וכו' (י).

הנקל לשער, מה גדול היה הסער שהקים רבי מנשה במחנה האדוקים בדעתו הזרה הזאת. להם היה הדבר ברור, כי האיש המעיו להשוות את הנגינות הקדושות לתוי הנגינה החולוניים, בודאי כופר הוא באלהיו ואין לו חלק ונחלה בישראל...

7

מעטים היו ירדיו האמתיים ולכן הוקירם ואהבם ויהי קרוב אליהם בלב ונפש. בין הקרובים אליו היה היותר חשוב הנדיב הידוע בשעתו ר' יוסף מול מוויאזין (או יוסף וויאזינער), עיירה קטנה הסמוכה לאיליה. לרבי יוסף זה היתה ביבליותיקה גדולה, שבכל נוף ליטא לא נמצאה דוגמתה בימים ההם. רבי יוסף מול היה נוהג לעתים קרובות לשלוח מרכבתו לאיליה ולהביא לביתו את רבי מנשה, שהיה נוסע בהפץ־לבב לרבי יוסף, כאשר הספרים הרבים ויקרי הערך, שנמצאו בבית ידידו, היו מושכים את לבבו ביותר. יש אשר היה יושב בביתו של רבי יוסף שבועות וגם ירחים ועוסק שם בפילוסופיה ובהגיון. אם כי הביבליותיקה של רבי יוסף היתה עשירה מאד, היה רבי יוסף מרבה תמיד לקנות ספרים חדשים, ביחוד לצרכו ולהנאתו של רבי מנשה.

על ירדיו המעטים נמנה גם הגביר החשוב רבי שמריהו לוריה ממוהילוב, גם בביתו היה רבי מנשה מתארה לעתים ידועות. ומדי שהות רבי מנשה במוהילוב היה נוהג לרוש ברבים, בבית מדרשו של רבי שמריהו. אך לא תמיד היו דרשותיו מנחילות אותו כבוד, ויש אשר שמע חרפות ונזולזים

(י) ראה בהקדמה ל"כנת סקרא", וב"אלפי כנשה" ח"ב, דף 60.

בפרהסיה מפי מתנגדיו. ופעם אחת קרה לו שם מקרה זה. בבית-המדרש ההוא למד בתמידות אברך אחד, למדן מופלג, אך קנאי מן הקצה האחרון. וכאשר שמע כי הזכיר רבי מנשה בדרשתו את ספרי הפילוסופיה של אריסטו ואפלטון בבית-המדרש, התחיל לצעוק בקול: הלא עון פלילי הוא להזכיר שמות אומות העולם לפני ארון הקודש. גבאי בית-המדרש גער בו באברך בנוזיפה. אך רבי מנשה הפסיק את דרשתו עד אשר חדלו הקולות, ואחרי-כן סיים את הדרשה ורוחו לא סר מעליו. ואחרי-כן, לא די שלא בקש המעיו הזה סליחה מרבי מנשה, אלא שעור שנה באולתו לאמר לו בפניו, כי לא ידרוש עוד דרשות כאלו, שאינן לפי רוחה של היהדות. רבי מנשה לא ענה לו דבר, ועשה את עצמו כאינו שומע. רבי שמריהו לוריה התפלא על זה, ובעת לכתו מבית המדרש אמר לרבי מנשה: תמה אני, איך יכול כבודו לסבול עזות כזוה ולבלי ענות דבר? שחק רבי מנשה. וכאשר הוסיפו ללכת, קפץ עגל על בגדו של רבי שמריהו ויפילהו ארצה. וכאשר קם, שאל אותו רבי מנשה בהלצה: למה יחשה כבודו להעגל הזה על עזותו והשיב לו רבי שמריהו: האם העגל בר דעת הוא? ואם מדעת עשה זאת? כן, ענה רבי מנשה, אך תהי נא תשובתך זאת מספקת לך גם על שאלתך.

והעובדה המעציבה הזאת קלת ערך היא בחייו של רבי מנשה. הוא סבל רדיפות יותר גדולות מצד אנשים יותר מסוכנים ויותר מפורסמים מאיזה צעיר קנאי שבמהילוב, וגם מאלה לא חת.

פעם אחת נתאספו עסקני הכלל, ובראשם העסקן המפורסם רבי יהושע צייטליס משקלוב, בעיר איליה להחיעץ על עניני הכלל. ויבא סופר הקהל אל האספה וילשין בפניה על רבי מנשה, כי מרשה הוא לעצמו לדבר סרה ברש"י והתוספות ואומר: כי לו הסירו מן מפרשי התלמוד הללו, מה שיש בהם מן המתרות, כי אז לא נשאר בהם אף החלק העשירי; כי שולח הוא את לשונו גם באמוראים הקדושים ואומר: כי המה קלקלו את הכונה האמתית שבמשנה ובברייתא, וכי כל בניניהם בנו על אדמת חול ואין להם תקומה לנגד השכל הישר.

נתמלאו בעלי האספה חמה ודאגה, על אשר בעיר מלאה לומדים ויראי-אלהים כאיליה מוצא לו מקלט בטוח אדם מסוכן המערער את יסודותיה של היהדות ואין משים לב. אחרי שקלא וטריא החליטו להכריז תרם על רבי מנשה. שמע רבי מנשה את החלטת האספה, ויאמר: כל מה ששמעתי מפי סופר הקהל הכלל אמת, אך כל מה שאמרתי, לא אמרתי אלא בשביל בקשת האמת.

בין כה והשמועה על דבר החרם הגיעה לויאזין. שמע זאת רבי יוסף, אשר אהב את רבי מנשה והוקיר אותו, וימהר לבוא לאיליה, וינס לדבר על לב רבי מנשה — כי יכנע לפני האספה תרם יוכרו החרם. אך רבי מנשה מאן לשמוע בקול ידידו. כאמרו:

— איך יכול אני להתחרש על אשר עשיתי בעבר, ואני מוכן ומזומן להוסיף לעשות כן גם בעתיד?

בעמל גדול עלתה לו לרבי יוסף להטות את לב רבי מנשה לסור, אט לא לבית האספה, על כל פנים לביתו של השר וגדול בישראל¹, רבי יהושע צייטליס, וגם זאת בתנאי - כי יקדים רבי יוסף לבוא אל רבי יהושע לדבר עמו על הענין הבלתי-נעים הזה ולברר את יחסו אליו, ורק אחרי כן יבוא גם הוא. וכך הוה. בא רבי יוסף לרבי יהושע והכין את לבו לקראת רבי מנשה, וכאשר בא זה האחרון, קבלהו רבי יהושע בסבר פנים יפות, ויקשב לדבריו בשים לב. ורבי מנשה לא הצטדק בפני רבי יהושע ולא התאונן, כי שקר ענה בו המלשין. הוא רק הוכיח, שיש לו הדרשות לטעון נגד הגדולים שקדמו לו ולבקר את דעותיהם, כשם שגם המה נהגו לטעון נגד הגדולים שקדמו להם ובקרו את דעותיהם המה. נוכח רבי יהושע, שגאון יושב עמו וכי הצדק אתו, ויפטר ממנו בשלום ובחבה, ודבר החרם בטל.

אחרי ירחים אחדים נאספו גדולי ישראל לאיליה שנית. ויוסף סופר הקהל לבא לפני האספה במלשינות על רבי מנשה. אך הפעם גער בו רבי יהושע על אשר הוא מעיז להתחרות באיש, שגם לקרסוליו איננו מגיע. כראות הסופר, שדבריו לא יפעלו על לבבות הגדולים, וירף מרבי מנשה ולא הרגיוהו עור י².

אך ההוכחות ששמשו הצטדקות לגבי אדם גדול כיהושע צייטליס. לא שמשו כלום לגבי אנשים פחותים וקטנים, אשר ביניהם היה רבי מנשה חי ולעיניהם היה פועל כל הימים, ואחרי אשר רבי מנשה לא העלים את עיניו ואת דעתו לא הסתח מכל אשר יעשה כאילו פנה שהיא בחיי היהודים, ואחרי אשר החסרונות שבכל פנה ופנה היו מרובים, והוא לא נמנע מחוות את דעתו על כל דבר וענין הצריך חקון - ממילא רבו שונאיו מכל הצדדים. ביניהם נמצאו כאלה, אשר קנאו באמת לאותם הגדולים והקדמונים, אשר רבי מנשה כבקרתי חחרטה פגע, לדעתם, בכבודם, ויבואו לנקום את נקמתם ממנו... נמצאו כאלה, אשר לפי אמונתם התמימה, עלולה בקרתו של רבי מנשה לחתור חתירה תחת בנינה של היהדות המסורתית - יען שכלו של האדם יסוד רפה הוא לבנין, עלול לשיגאה ולטעות ולהתעות את הנמשכים אחריו מן הדרך הישרה, המקובלת מדור דור, ונמצאו גם כאלה, שהיו סתם מחרחררי-רב, אוהבי מחלוקת, ובאשר קטטה - אם לשם שמים ואם לשם דבר אחר - שם המה, ובהתנפלים על רבי מנשה הלא מצאו מקום להתגדר ביראת שמים ולהגן על הרבונגו של עולם שזקוק לרחמים מצד הבריות... ובין כה וכה ראה רבי מנשה את עצמו כשה בין זאבים.

ובעתים קשות, עתים של רדיפות, לא עמדה לו לרבי מנשה גם קורבתו להגאון מוילנה, שהיה נוהג לנסוע אליו מדי שנה בשנה ולשבת אתו שבועות רבים י³, לא הועילו לו גם הוכחותיו, כי ביחסו לדעות הגדולים שקדמוהו דעותיו מתאימות לדעותיו של הגאון, אשר בדרכו הלך באמת. כי גם הגאון הלך רק אחרי הפשט, רק אותו ראה כאמתה של תורה, והיה מורש את עצמו מן הפלפול.

יג) בן סורת, דף 48 - 44.

יד) בן סורת, דף 14.

רבי מנשה מספר, שפעם אחת הביע הגאון בפניו את הרעיון: כי טועים המה אלה המאמינים לעמוד על פשוטו של מקרא על-ידי הדרש, כי אפילו במשנה אנו מוצאים את שני אלה יחד והמה שונים זה מזה – הפשט לחוד והדרש לחוד (ט).

אך כל ההוכחות הללו לא הועילו לו. ואלה שמאנו להוכח, כי הולך הוא רבי מנשה בדרכו של הגאון, היה להם על מה להשען. צריך להודות, כי אלה, אשר ערכו מלחמה על רבי מנשה, היטיבו להבין את דות הגאון ולרדת לסוף דעתו מרבי מנשה. ואלה אשר רדפו את רבי מנשה על מחשבותיו הזרות ודעותיו החדשות, עשו מה שעשו ברוחו של הגאון מילנה.

ה

בכדי לעמוד על אפיו של רבי מנשה, לחזור לתכונות נפשו ולהבינו כמו, עלינו לעמוד, דרך אגב, על כל פנים, על הגאון מילנה. בשנה שמת הגאון (1797) מלאו לו לרבי מנשה שלשים שנה. שנית גדלו והתפתחוהו עברו עליו אפוא באותה התקופה, שכל היהדות הליטאית נמצאת חחת השפעתו של הגאון, וממילא גם רבי מנשה לא היה יכול להסתלק מן החשפעה הזאת.

זאת השפעתו של הגאון על בני דורו, השפעתו האישית, אי אפשר להשוות להשפעת הסל המחיה ומפרה את כל אשר יפול עליו. אדרבנו, הצדק יהיה עם זה, אשר ידמה את השפעת הגאון להשפעת רוח צפונית עזה, המקרישה ומאכנת את כל אשר תגיע עדיו, המצננת את הנשימה, וקרח וכפור תפור על כל אשר תעבור עליו.

דורו של הגאון היה דור של גאונים וחכמים. אך כולם הרגישו על עצמם את כבדה של תורת הגאון וחסידותו; איש מהם לא העז להרים ראש ולחוות דעתו, דעת עצמו, בפומבי; איש מהם לא היה יכול להביא את אישיותו לידי גלוי. כי ביחוד כבדה ידו על אלה, שמצאו און בנפשם להתנגד באיזה אופן למקובל, ושאינ דעת הרבים נוחה מהם.

כבר היא מן המפורסמות – אפשר לאמר: מן השקרים המוסכמים – שהתפתחות ההשכלה בין היהודים יושבי רוסיה, מונה את ימיה, מימות הגאון מילנה (ט). ולראיה נוהגים להציג את העובדא, כי הגאון הציע לפני רבי ברוך משקלוב, כי יתרגם עברית איזה חבור בחכמת ההשבון; נשענים בנידון זה גם על „עובדא“ אחרת: כי בקי היה בחכמת הדקדוק, אסטרונומיה ומתימטיקה; מרבים להתוכח בשאלה הישנה: הדבר הגאון סרה ברבנו משה בן מימון על אשר נגרר אחרי הפילוסופיה, אם לא דבר, וכדומה (י).

(ט) בקרמה לבית מקרא.

(טו) ראה, למשל, ראשית התפתחות ההשכלה ברוסיה מאת א. ה. ווייס, ברחון „מזרח ומערב“ כרך א' (ווין 1894).

(יז) ר. בריינין „מזרח ומערב“ כרך ד' (ברלין 1899). ביצ בן במאסף „הזמן“, כרך ג' דף 18, ורבים אחרים במקומו שונים.

ובשעה שהסופרים המשכילים משתדלים להוכיח, שהגאון לא התנפל על הרמב"ם, מסיחים המה את דעתם בזה שבהיבט נחרי שהאנשים ביותר מקורבים אל הגאון, שמו דופי ברמב"ם על עסקו בפילוסופיה, הרי זאת הוכחה נצחה, כי להם ברי היה, שלדעתו יי הגאון המה מכוונים... ועוד יצא. הנה אשר האנשים הטובים הללו מאספים יחד את כל המלים הבודדות — שאפשר שיצאו מפיו של הגאון ואפשר שלא יצאו מפיו כלל — המקרים העראיים והעובדות המסופקות, בכדי להוכיח על ידיהן את חבתו של הגאון להשכלה, טוב עשו לו התעמקו יותר במהותו של הגאון בתור גאון, כלומר: בכל אותם הסימנים המובהקים השמים אותו לאשר הוא באמת, באין כל ספק, ואז היו רואים, כי רחוק הגאון מן ההשכלה כרחוק ארץ משמים.

חופש המחשבה וחופש הבעת המחשבה — תנאי מוקדם הוא לכל השכלה. צעדי ההשכלה הראשונים, מחייבים את הבקורת, את השקנות, במדה ידועה כ"כ פנים. אפילו בדעות שנקדשו מרוב ימים ואפילו בנוגע לאנשים שההיסטוריה העלתם למעלת קדושים. המחשבה הזו שכלת מחייבת את בכורתה של הדעת, של השכל, על האמונה. כל אלה המה תנאים שההשכלה מחייבת אותם למפרע, כי בלעדיהם אין מציאותה אפשרית כלל, ובהעדרם — נעדרה גם היא.

התמצא בכל סעוד קומתו של הגאון ע"י דבי על לצאתו החופש — הושג הרעיון וחופש הבעת הרעיון חס מלהזכיר!

ועוד: נסו נא ושללו מאת הגאון את כל מה שיש לו אף איזו שיכות רחוקה אל ההשכלה וקשר דק מן הרק אליה — התרגישו, כי בהעדרם של כל אלה, יש גירעון קל, על כל פנים, פגימה דקה, בגדולתו של הגאון, באשר הוא גאון וקדוש? לא! הגאון ישאר גאון, בכל הוד רוממותו, גם בהעדרן של כל אותן המדות שהמשכילים משתדלים ליפותו בהן, ולא עוד אלא שגם מציאותם של כל אותם ההטרונות — לדעתנו — שהיו באמת חלק מנשמתו והכרתו, אשר ביסודם המה ההפך הגמור מן ההשכלה, לא יזיקו ולא יפחיתו מגדולתו אף כחוט השערה.

ולאידך גיסא: הפחיתו נא מן הגאון מעט מן המעט מרוב קדושתו, חסידותו ופרישותו הנפרזה; פגמו נא פגימה דקה באיזה מצדדי היראה והטהרה שהגאון הצטין בהם, ותראו, כי רום מעלתו יופחת במדה ניכרת, ואש הקודש אשר הסובבהו תדעך קמעא... „גאון“ ו„חסיד“ — אלה המה השמות השנים שהם אחד המקימים לפנינו את הגאון בעצם מהותו. בפי המון בית ישראל, המעריך ומקדיש את הגאון מדור לדור, הוא נקרא עד היום בשם „חסיד“. ובולגנה גם התינוקות יודעים איפה הוא, בית תפלתו של „החסיד“ (דעם חסיד'ס קלוין).

הקשר שבין הגאון וההשכלה — לפי מובנו אנו — הוא מן הדברים שבדו המשכילים בכונה תחלה, ולא לכבודו של הגאון אלא לכבודה של ההשכלה, ולכבוד עצמם — נושאיה. אילו לא עלתה בידם למצא את הפירוים הקטנים

הללו תחת שלחנו של הגאון, ואילו לא היה חכם מרגיש בהם, בפירוורים הללו, טעם השכלה, גם אז היו בודים אותם מלבם. כי המשכילים הראשונים אנוסים היו ללקט את הפירוורים אשר לקטו ולמצא בנאון אותם סימני השכלה אשר מצאו ולהגוימם ולהפריז על חשיבותם – יען רק בזאת מצאו הצטרקות לעצמם על אשר גם המה, המשכילים, מרכינים ראשם בפני הדר קדושתו (ולנסות סמנו לגמרי לא יכלו, הדבר היה למעלה מכחותיהם הנפשיים, אחרי ששרשם היה בבית המדרש), ונחוץ היה להם להשכיל את הגאון, בכדי להקדיש את השכלה ולהכשירה בשעתם, באותם הימים, שהשכלה עדיין זקוקה היתה להכשר.

ואמת גם זאת, שלא רק המשכילים, כי אם גם המאמינים והאדוקים, המדברים בגאון, יודעים לספר, כי בקי היה בכל שבע החכמות, אשר היה מעיין בהן בשעת שלא יום ולא לילה ובמקום שאסור להרהר בדברי תורה... אך בכל המעשיות הללו, יותר משכונו לספר בשבתו של הגאון, כונו לספר בגנותו ומעוט ערכו של החכמות החיצוניות, שכנהן אין לגבי כבוד גאונותו, וכשהן לעצמן אינן כדאי, אלא שהגאון עמד עליהן מבלי אשר עמל בהן אפילו כמישחל ביניהן מהלכא, ומבלי אשר הקריב להן אף רגע יותר מעתו, שהיתה מוקרשת כליל לחיי עולם...

ברו, שהמשכילים והאדוקים מכוונים בספור אחד לדברים שונים, וצדקו האדוקים מן המשכילים, המקרים הבודדים, שהמשכילים דורשים אותם לשבחה של השכלה, לא רק שלא תפסו מקום בהכרתו של הגאון, אלא שנשאר מעבר לסף ההכרה שלו, וזרים היו למהותו. את זאת הסיבו להבין המאמינים, שהלכו באמת בדרכי הגאון, ומה שיהסו לגאון לא הרשו לבניהם. ובלי ספק כונו בזה לדעתו של הגאון ולרוחו – בלי כחל ושרק ששמו עליה המשכילים.

מעתה אין כל פלא, אם תלמידיו של הגאון, בין בחייו ובין לאחר מותו, היו רודפים בחימה שפוכה את המשכילים ואת ההשכלה, בפנה אחת, באשר פעל הגאון, מוצאים אנו לא השכלה, כי אם השפעה מושכלת על בני דורו, וזה – בנוגע לפשט והאפולוסי. אך דוקא הפנה הזאת שייכת כולה לדרך הגאון בלמוד התורה, בה רוממותו, בה גבורתו, ולאמתה של תורה כוון פה הגאון ולא לאמתה של ההשכלה...

ובנוגע להשכלה ממש, אף למקצת דמקצת ממנה, ראו תלמידיו והחולכים בעקבותיו מעשים, מעשים ממש ולא פליסת דברים בעלמא, שהיו להם למופת וממנו ראו וכן עשו גם המה.

רבים יודעים, למשל, את אשר קרה לרבי מרדכי גלוסקר, אשר שבועות וירחים ענה בדרך כחו עד בואו לזילנה, ביחוד כדי לראות בעיניו את הגאון, והגאון אשר בעצמו למד, שאם ילך אדם בדרך הדרש, לא יעמיד לעולם על פשוטו של מקרא, וכי אפילו במקרא יש פשט ויש דרש, הגאון הזה עצמו צוה להלקות ארבעים את רבי מרדכי זה, ועל מה? על אשר אמר, כי פירושו

של המדרש ושל רש"י על המלה "ריצה" שבתנ"ך איננו מכוון אל האמת. ואחר שקבל עליו רבי מרדכי את הדין, צוה הגאון ויקשרו אותו לסבעת הברול, אשר במבוא בית הכנסת, וכך הבא ביום ההוא להתפלל, ירק לו בפניו, ויחרפהו, וינהג בו בזיון – כדון המלגלג על דברי חכמים י"ט).

וכאשר החלו לרדוף את החסידים ואת החסידות, ומקורבי הגאון יצאו מזוינים ומוכנים לקרב בכל מיני תחבולות ומזימות, ויעללו על החסידים עלילות שונות, לא אבה רבי מנשה לסמוך על "עמא דבר" ועל "מה דאמרי אנשי", וירם את עצמיו וילך לליאדי, כדי לראות בעיניו את החסידים וללמוד לדעת את החסידות במקורה. ירחים אחדים ישב רבי מנשה בליאדי, וכעדר-ראיה יכול היה להפיץ אור אמת על החסידות והחסידים; ועל אדם גדול שכמותו בודאי אפשר היה לסמוך, אך בשובו מליאדי לויילנה וימהר לבית-מדרשו של הגאון כדי להרגיע את רוחו, ולמסור לו, בנוגע לחסידות, דברים כהויתם, ויפגשו אותו מקורבי הגאון בפנים נועמים, והגאון עצמו נמנע מהושיט לו את ידו ל"שלום", אחרי שנים אחדות השלים הגאון עם רבי מנשה, אך הידידות שוב לא נתחדשה ביניהם עד יום מותו של הגאון י"ט).

ומי שאיננו רואה צורך בהשכלת הגאון ולא בהכשרה התשכלה, הוא צריך להודות, כי הגאון היה באמת רק גאון תורה, ורק כגון זה היה חי ונשאר חי בלב העם. את הגאון הקדישו, כאשר יקדיש כל בן ישראל את ספר התורה, וראו בו את קדושת התורה. אך בבית שמחזיקים ספר תורה, רואה היהודי עצמו ככפות לגבי דברים רבים, חסר חופש-התנועה, קטן ערך ואפסיו... וכל בית ישראל בדורו של הגאון, לבית שמחזיקים בו ספר תורה נדמה... מורם ונשא עומד הגאון מעל לדורות רבים, הרחק מן העולם, גזיר ופרוש מן האנשים החיים על סביבו ומצרכיהם – אפילו מצרכיהם הרוחניים. כאמור, הוא חי בדור של אנשים גדולים ומרומם על פני כולם כהר מונבלן, שרוכסי הרים הרום לרגליו... ובכובד האלף הוא מכבד, בבלי דעת, על סביבו, והעם הרגיש בעולו, הקדישו ויירא מפניו, וינעו ויעמדו מרחוק... גם תלמידים בתורה לא היו לו במובן הפשוט של המלה הזאת י"ט).

בגאונותו, צרקותו ופרישותו הפליא את היהודים שכימיו וגם כימיו

(יח) ראה "עלית אליהו", וילנה 1894, דף 47-50.

(יט) בן פורת, דף 28, וראה גם "שפת אמת" לנא. (נסנון [וורשה, תרמ"ז], דף 85.
 כ) רבי היים מוילנזין, אחד מן היותר מקורבים להגאון, היה אומר, כי "אך שקר יתהללו האנשים האומרים, כי תלמידי הגר"א מהו; כי כלבד הסעורים, אשר היה מגיר לסעמים בקליו יסוד לא למד תורה עם אדב"י ועל עצמו היה רבי חיים אומר, כי מעולם לא לקח תורה מסיו של הגאון, ורק הגאון היה מסיב לו על שאלותיו אשר שאל אותו. פעם אחת בקש סאתו שילמדנו תורה, ויען לו הגר"א: אם הפצך ללמוד חכמה, דקוק הלשון, השכון ותכונה, נכון אנכי ללמדך – כי אלה המה נחלת האדם בתבל, מתבל באו ובתבל ישובו, אבל התורה, אשר ליות חן היא לראש אדם אחרי טובו אל העפר אשר ממנו נלקח, טוב כי תהיה לי לבד"י. ורבי חיים מוסיף על זה: בדבר הגאון את הרברים האלה הרבשתי, שאין כוננו אלא לדחותי כקש, כי כאמת לא היה חפץ לללות לי את דרכיו התדשים בלמוד התורה מפני שהדור עדיין איננו ראוי לכך, הגאון הסתפק רק בזה, שהשיא את הפלפל על לומדי התורה כימיו.
 ראה בן פורת, דף 29; קדיה נאמנה לרש"י מין, דף 261 בהערת סג; "שפת אמת" 26.
 נסנון הניכר, דף 27 וראה סמוקלר, תולדות רבינו חיים מוילנזין"

אלה. הוא שמש מופת לרבים: כי צד היהודי צריך להיות יהודי. אין פלא אפוא, אם בני דורו הביטו על כל אלה, שהיו נוטים הצדה מן הדרך שסלל הגר"א, כעל זמורת זר בכרם בית ישראל, ואת רבי מנשה, שהיה בטבעו ועל-פי דבריו ומעשיו ההיפך מן הגאון, היו רודפים עד חרמה — לשמו של הגאון וברוחו (א).

ן

הגאון מוילנא היה סגור ומסוגר בארבע אמותיו, חי לעצמו, ויחכם בחכמת התורה לעצמו, ועמו מתה חכמתו... ורבי מנשה חי היה כמו ברשות הרבים, חי לאחרים ואת חכמתו פזר לרבים. ולא רק את חכמתו, כי גם את נפשו וכל חושיו פזר נתן לעמו, ולא בו האטם, אם אפילו בין תלמידיו, שהיה מתהלך עמם לא כרב אלא כחבר, נמצאו רק יחידי סגולה, אשר בלב שלם הואילו ללכת בכל דרכיו ולחיות ברוחו וברוח תורתו. רובם לא הסתפקו בשכל הישר שברובי תורתו, ונפשם צמאה לעקלקלות ולעלפול, אשר מלאו בו כרסם עוד טרם ידעוהו. ורבי מנשה לא היה מתפלא על זאת, הוא היה אומר: הנקל ללמד תורה את האדם, אשר טרם למד מאומה, ובער מכל, מללמד את האדם, אשר תכמי דורנו הספיקו לשים את תורתם בפיו, כי כל עמלם של אלה הוא אך להרוס ולא לבנות. ועליהם היה קורא את הכתוב: חכמים המה להרע ולהטיב לא ידעו (ב).

ולא רק בתלמוד תורה לגדולים בלבד היה עוסק רבי מנשה. רבים היו העניים והמדוכאים מן ההמון הפשוט, אשר היו פונים אליו לשמוע בעצתו בנוגע למלי דעלמא, בעניני פרנסה, ולבקש מפיו תנחומים בעת צרה, והוא היה עוזר לכל אחד מהמה כפי יכלתו. הצד הזה שבמעשיו היה מביא אותו לפעמים קרובות לידי התנגשות עם כמה וכמה גבאים וביחוד גבאי-צדקה, אשר בערי ישראל, ויוספו גם אלה על שונאיו — כי לא תמיד היו הגבאים

(א) ער כמה זרה היתה ההשכלה, ואפילו פירחא, למקורביו של חגאון, יוכיח הספור שמספר מחנוה ש"י פין (ב.ה.רמ"ל" לשנת 1879 כרך ד', פרק י"א, דף 259—61) בסאפנו רור ודורש"ו, זה פשונו:

אחרי כות הגאון יצא איש אחד מכעריציו, הרב רבי שמואל מלוקניק, שאסף כארבע מאות מחנושי הגאון הנוגעים לגיאומטריה, אלגברה ואסטינומיה, והוציאן לאור כספר מיוחד בשם "איל מכולס" (ויילנא 1834).

ובכוא רבי שמואל לוילנא, לכס הופסת ספרו של הגאון, ויסר לביח-תפלתו של הגאון, ויבוא כרברים על ענין זה, עם תלמידי הגאון, שלמדו בקביעות בבית הזה, ויביטו אליו אלה התלמידים בבז, לא קרבו אותו ולא דברו אתו פסיוס...

גראה היה — סוסיף פין לספר — שלא היתה דעהם נוחה ממעשיו של הרב מלוקניק, שראו כרם חלול קדושתו של הגאון, אחרי שיקראו שמו על דברים בטלים... ולא עוד, אלא שתפחה, אין יתכן, שגדול בישראל, כהוב מלוקניק, ישים את לבו להכלים שבאלה ויסאז כראי לפניו לספר בהם:

ראה גם חוברת "הזמן" (1903) דף 18—20 במאמרו של מר כ"צ בן.

(כ) בן פירת 47—46, ובאלפי מנשה ח"ד נכמה כקובות.

ראויים לאוהה איצטלא ולאותן המשרות שהיו נושאים, כנהוג, והוא לא היה נסמך מהראות לאלה על הקלקלה שתחת ידם.

וחרד היה רבי מנשה מאד על חנוך הילדים, והיה מקדיש לו חלק גדול מעותותיו. ולמען הילדים קסף את רחמיו מן המלמדים. גם אז כבר היו נוהגים הלא-יוצאים לכל מלאכה, לשלוח ידם במלאכה הנקיה והקלה – מלאכת המלמדות. והי רבי מנשה מדבר על לבס, לכל יעשו את הילדים הרכים א מ צ ע י להשגת פרנסה. כי, אם המה, המלמדים, אינם רואים ברכה בשום מעשה אחר, הילדים מה הטאו? והי מסייע בידי המלמדים, סאינם ראויים לכך, למצא מקור אחר להחיות נפשם ומשליחידי אחר. ואחרית הדבר היתה עפ"י רוב, כי הלא-יוצאים לא היה בצליה במעשי-ידיה, והמקור החדש לא היה בו די ספוק צרכיו של המלמד... מובן כי גם זה נעשה שונאו של רבי מנשה, אחרי אשר המיט עליו רעה.

אך מעולם לא היה רבי מנשה דואג הרבה לעצמו. ובעת שמצבו החמרי נתמוטט לגמרי, ומכל עבר קמו עליו אנשים רעים למדר את חייו ולהתשיך עליו את עולמו, הוא עוזב את ביתו ומשפתחו – שגם בלאו הכי לא הוא היה מפרנסם – ויוצא ללכת חוצה לארץ לקנות לו דעת, איכר אליה צמאה נפשו, ולמצא לו מקום, באשר יוכל להפיץ מעינותיו חוצה, וכל דבור ודבור אשר יצא מפיו לא יעורר את חמת האנשים נגדו.

אך הוא חשב וטעה. שייך היה רבי מנשה לאלה האנשים המעטים, שעליהם יאמר, כי עומדים המה למעלה מן הזמן ומן המקום, ולכן לא ימצאו כנות לנפשם בשום מקום, ונפשם לא תדע מרגוע בשום מצב. בשביל אמתו טרם נמצאה אז פנה תחת השמים.

בבואו לברודי סר לבית הגאון המפורסם רבי יעקב'קע, ויציע לפניו את חדושו בתורה. בחדושו אלה בונן חציו אל השגיאות, ששגו מפרטים שונים, ראשונים ואחרונים, בפרושיהם לדברי התלמוד. וימאן רבי יעקב'קע שמוע לו, וישאלהו רבי מנשה: מדוע לא יטה אדוני אוזן לדברי, ולמה לא מצאו חדושי הן בעיני כבודי? ויען רבי יעקב'קע:

– הן את השם מנשה לא שמעתי בלתי היום; גם העיר בה תגור נברית היא לי, כי מצערה היא, ואיך תעיו להתחרות ברש"י ותוספות, אשר לפני שמש ינון שמש? היאמנו דברך נגד דברי מאורי ישראל?...

– אבל לא בשמי תליא מילתא – ענהו רבי מנשה – ולא בעיר מכורתי אתפאר, כי אם בטעמא תליא מילתא ואהיה מאשר אהיה!

וידום רבי יעקב'קע, ולא בא עוד עמו בדברים ויבזהו בלבו (ג). ואחרי הגאון, המרא דאתרא, נמשכו גם יתר למדני ברודי ונכבדיה, ויחדלו כבוא במגע עם רבי מנשה. ויצר לו המקום, וישב לביחו בפחי נפש. ובחזירתו עבר דרך העיר בריסק, ויסר לבית הגאון ר' שאול קצנלנבויגן, אשר כבר שמע את שם רבי מנשה מאייליה, ויקבלהו בסבר פנים יפות ויאספהו אל ביתו, וימגה אותו למלמד לבניו וגם שכרו נקב לו,

אך תנאי התנה עמו: כי בלמדו את בניו גפ"ת לא יהרוס בפניהם את דברי רש"י ותוספות, כ"י"אם ישתדל לְקיים את דבריהם, אפילו במקום שיש לטעון נגדם ולישר העקלקלות שבפירושיהם, אפילו במקום שהם צריכים בטול גמור... הסכים רבי מנשה, אך לא ימים רבים קם בדבורו, כי סוף סוף אין אדם שליט ברוחו לכלא אותו. הגיע רבי מנשה בלמודו לדברי רבי פרנץ אמר רבי יוחנן (שבת י"ד) דאמר, "האוחז ספר תורה ערום, נקבר ערום". ובגמרא שם חקירות רבות בפירוש הדברי"ט. ויאמר רבי מנשה, כי בעיני קרוב לפרש דברי רבי יוחנן. כי "האוחז ספר תורה ערום", היינו, כי האוחז את הספר תורה הוא ערום, והביא ראיה לדבריו מתרומות (פ"א משנה א), התורם תרומתו ערום", ששם כולו עלמא לא פליגי, שהתורם הוא ערום... ויען כי חרפה היא לספר תורה להיות תפוש בידי אדם כשהוא ערום בלי לבוש, לכן יענש האוחז כגמולו — כי יקבר ערום ב"י חכריכים... שמע זאת הגאון קצנלבניגן ויקצוף על רבי מנשה על אשר לא עמד בדבורו ולא שמר הבטחתו, וידחיקהו ממשרתו ומביתו. וישב רבי מנשה לאיליה (י).

כך עברו עליו על רבי מנשה שנים אחדות. בכל השנים ההן עבר מעיר לעיר, מעיירה לעיירה, ויחפש לו מקום באשר יוכל לשבת בשלוה, להפיץ דעותיו ו"יחיד י"ם זה למצא מקור למחיתו. והיה רבי מנשה דורש ברבים, ויעורר את השומעים על החסרונות הרבים בחינוך, הצריכים תיקון מלפנינו... פעמים רבות אירע לו, שבשעת הדרשה גרשוהו מעל הבימה, ולאחריה — חרפוהו וגדפוהו על אשר יבקר סרה בעמו, אשר אלהים בחר בו להיות למופת לכל העמים אשר על פני האדמה... הסיתו בו את ההמון הפשוט, אף רדפוהו בחימה. אך הוא מדרכו בו בחר לו לא טר (יח).

ישוב נולד בלבו הרעיון לבקש לו מפלט בחוץ-לארץ — כי צר לו המקום בין אחיו, בני ארצו ומולדתו. הפעם אמר לנסוע לברלין. ובזאת היו לו למופת בעל הפרי מגדים ובעל הנצח ישראל, אשר בצר להם ממתנגדיהם ורודפיהם, ברחו לברלין ושם מצאו להם מנוח. החליט — ועשה. אחרי נדודים רבים ותלאות רבות הגיע לקניגסברג. שם פגשוהו סוחרים רבים מליטא ומפולין, ובהם רבים אשר כבר שמעו את השם "רבי מנשה מאיליה". וכאשר גלה להם את הצעו — לנסוע לברלין ולהשתלם במדעים, מלאו חימה:

— הנשמע כדבר הזה — אמרו — כי איש אשר כמותך, יאמר להשתקע בארץ שבהפקירא נוחא ליושביה, אשר היהודים שבה לובשים קצרים, מגלחים את זקניהם ופאותיהם! הן כל באיה לא ישובו, כי בפח השטן ילכדו. הלא סוף סוף יקראו עליך חרם!

כל הוכחותיהם ודבריהם, גם אשר בנחת וגם אשר ברגזה נשמעו, לא פעלו על רבי מנשה. וכאשר נוכחו הסוחרים החרדים, כי הוא עומד במרדו ומדעתו לא יזוז, וילכו וישתדלו לפני הרשות לכל יתנו לו, לנסוע הלן, תעודת מסע, אשר בלעדה אי אפשר היה בימים ההם לעבור מקניגסברג לברלין. עמלם

עשה סרי. וישב רבי מנשה שנית לביתו לאיליה, שכע כעס ומכאובים יו). את מחשבתו הפרו, אך את תשוקתו העזה להשתלמות ולמדע לא יכלו להסיע מלבו. ובשובו הפעם לביתו הביא אתו הרבה ספרי־מדע והגה בהם בסתר. כי עוד לפני נסיעתו זאת האחרונה, עוד כהיותו בברודי, נפגש עם משכילים ויגל לפניהם את חדושי בחכמת החשבון. ויתמהו המשכילים על כשרונותיו ועוצם בינתו, אך הוכיחו לו, כי לו למד את חכמת החשבון על פי ספרות המתמטיקה שבימיו, או היה מוצא בנקל תשובות נכונות על כל השאלות, אשר העסיקו אותו. ועכשיו, שהוא משתדל לעמוד על הדברים מדעתו, הרי הוא בא ומגלה חדשות, אשר כבר גלו רבים לפניו. ויתעצב רבי מנשה מאד על אשר פור את כחו לריק. ובשובו הפעם לביתו אסף והביא אתו הרבה ספרי־השכלה אשכנזיים, פולניים וגם עבריים. פה החל ללמוד את שתי השפות הזרות: פולנית ואשכנזית, אך לא עשה בהן חיל; בלא ספר־מלים לא יכול לקרא בספרים אשר אהו, וגם הספרים עצמם כבר עבר זמנם והוא לא מצא עוד בהם חפץ.

וגם עתה נמצאו אנשים „כשרים“, אשר הביטו אחריו בחשאי, וגם מבעד לתרכי הדלת שלחו עיניהם, למען הוכח, במה עוסק רבי מנשה. ויראו כי בידו האחת הוא אוהו ספר יקורא בו משמאל לימין, ובשנית – עטי־עופרת ומציין בו איו ציונים ורים, שלא כאלה שבמשנת „ערגוה“ – וראה זאת, דיה יהתה למעו הפיז בעם דבות רעות נגרו, ולעשותו מטרה לרודפיו יו).

ז

בראשית המאה התשע־עשרה, ראינו והנה העינים פונות לצרפת במדא עוד יותר גדולה, מאשר בסוף המאה השמונה־עשרה. המהפכה הצרפתית של סוף המאה הי"ח שנואה היתה לאירופה – כי מוראה היתה עליה, שהיתה תחת ממשלת־יחידים. וכדאמרי אינשי: כיון שניתן רשות למסחית, שוב אינו מבחין בין ארץ לארץ... אך אחרי שהמהפכה הצרפתית לא נגעה בממלכות אירופה לרעה, היו שונאים אותה לשמו של הסרינציפיון המונרכי, שנעשה חולין על ידה. המהפכה גדרה היתה בגבולות צרפת, והמדברים בשמה, והעומדים בראשה, לא גלו את החפץ להרחיב את חוג השפעתה. ממלכות אירופה היו אפוא בטוחות, כי צרפת לא תתנפל עליהן ולא תכריח את יושבי ארצותיהן לשנות את סדרי־ממשלותיהן. ואף הן, הממלכות האירופיות, לא חפצו לעלות על צרפת. לכבשה ולהשיבה לסדריה הראשונים. לכן היתה אחריתן של המלחמות הקונטר־ריבוולוציוניות, אשר החלו ממלכות אירופה נגד צרפת המורדת בממשלה־מונרכית, חרפה ללוחמים.

שונה לגמרי היה יחס אירופה לצרפת, מעת אשר נפוליון הפך את המהפכה על פיה, ויעמוד בראש צרפת, ויחל לעשות תיקונים בסדרי־ממשלתה

(י) סם, דף 73.

(ז) בן פורת 87.

ברוח החופש המזרחי, כבר עלותו על מצרים ונצחוננו שם עשה לו פרסום גדול, כאחד הגבורים אנשי השם שכדברי ימי עולם, פרסומו גדל עוד יותר, אחרי אשר נצח את ממלכות הברית, אשר עלו על צרפת, ועש שלום עם רוסיה, אנגליה ואוסטריה. מעתה היתה אימתו מוטלת על כל עמי אירופה. אחרי שלום אמיען (1802) נוצרה באירופה, בכל לשון שהיא שומעת, ספרות עשירה המספרת בשבחיו של נפוליון ומרימה על גס את כל הנפלאות אשר הראה על שדה־קרב ככח יריו ובחריצותו. וחצרות אירופה, אשר ידעו בדיק את כל אשר הוא חושב עליהן, הביטו עליו באימה ובפחד. באוון קשבת הקשיבו לכל הגה אשר הוציא מפיו, ובעינים פקוחות התבוננו לכל תנועה ותנועה אשר הוא עושה. וכמעט החל נפוליון להתענין בשאלת היהודים, וכבר נמצאו לו מחקים ביתר ממלכות אירופה; מובן, כי גם רוסיה לא היתה מן הנחשלות בנידון זה. בשנת 1801 עולה אלכסנדר הראשון על כסא המלכות ברוסיה, ובשנת 1802 כבר הוא מיסד ועד מיוחד לשם שאלת היהודים. בשנת 1803 מפרסם הועד סיסמא: „למעט בהגבלות ולהגדיל את החופש“. בשנת 1804 מתפרסם כתב־מלכות בשאלת היהודים, שטרתו – לשנות מעיקרם את סדרי־החיים של היהודים יושבי רוסיה, בין ההברתיים והכלכליים ובין התרבותיים.

לפי כתב־מלכות זה, נותנת הממשלה ליהודים את היכולת ועוזרת להם כיד המלך: להתנחל בארץ ולשלוח יד בעבודת האדמה; לבעלי בתי־הרושה, לסוחרים ולבעלי־מלאכה ניתנה הזכות לגור גם מחוץ לתחום מושב היהודים, ואפילו בערי הבריה; לילדי היהודים הורשה להתלמד בבתי־ספר הכלליים של הממשלה, או בבתי־ספר מיוחדים ליהודים שנוסדים על־ידי הממשלה ומתפרנסים מקופתה של הממשלה, ולעומת זה אוסרים על היהודים (בשנת 1808 ו־1807) להתישב בכפרים, לסחור במשקאות חריפים, להתניק אכסניות בצדי־הדרכים לעוברים ושבים, וכדומה.

ואחינו, שלא היו מסוגלים למשלח־יד אחר – מלבד המסחר, ועבודת האדמה וזה היתה להם מכל וכל, ראו בכל פרשת־התקונים הזאת גזירה קשה, שאין רובא דרובא של הצבור היהודי יכול לעמוד בה. והרעה גדלה עוד יותר – באשר התקונים להיטיב רק ה ב ט י ח ו, והתקונים להרע החלו תיכף להוציא אל הפועל. כי ביד חזקה וברשעות עזה החלו לגרש את היהודים מן הכפרים ולהושיבם בערים ועיירות – באשר לא מצאו שום עבודה, ולא היתה לאל ידם לפרנס את עצמם ואת בני ביתה. ויאנחו בני ישראל מן הרעה הגדולה והחורבן הנורא אשר באו עליהם, ועסקי־הצבור היהודים החלו להתאסף לאספות, „לטכס עצה ולמצא תחבולה איך לבטל את הגזירות לגמרי, או לדחות אותן לזמן ידוע לכל הפחות כו“.

בשנת 1806 מקהיל נפוליון את כל זאטוטי בני ישראל אשר בצרפת לאספה רבה בפריז, ובשנת 1807 – את הסנהדרין, אשר גם יהודי ארצות אחרות נקראו להשתתף בישיבותיו.

כה) ראה קריה נאמנה לרש"י פ"ן, דף 29"26; סאמרו ס"י. געסען: „אלכסנדר הראשון“ באנציקלופדיה העברית פרק 1.

וממלכות אירופה, אשר בכל צעד וצעד שעשה נפוליון ראו כונה להרע למו, ראו גם באסיפת הסנהדרין מחשבות־מלחמה, אשר מלך צרפת חושב עליהם, וטרם צאתו למלחמה על אויביו הוא חשף לקנות את לב היהודים, למען יעמדו לעזרתו בכל ארץ וארץ, אשר חילותיו יגיעו שמה,

אין פלא אפוא, אם גם בחצר מלך רוסיה עוררה אספת הסנהדרין בפריז רעש גדול כט).

הפחד הזה, אשר פחדו ברוסיה מפני תחבולותיו של נפוליון הקשורות באספת הסנהדרין, בא לירי גלוי בכתיב־מלכות שנתפרסמו בעת ההיא. בחורף שנת 1806, עת החלה העלייה השנייה על צרפת (למען הציל את פרוסיה, שקיומה נמצא אז בסכנה גדולה), הוצאה פקודה, אשר קראה את ה„זמסקי אופולטשנייה“ להודיין ולהיות מוכן לקרב. כתנא דמסייע, הוציא אז „הסינוד הקדוש“ קול קורא אל העם ובקול הקורא הזה מעיר הסינוד את לבות המאמינים, כי „המלחמה הזאת היא מלחמת מצוה — כאשר מטרחה להגן על האמונה הפראכוד־סלביית נגד החושבים עליה רעה — נפוליון בברית עם היהודים“ (א).

„בשיבת־לב למעשה כנופ־רטה, אשר יסד בפריז אסיפת יהודים — שמטרתה הראשית ליסד אגודה אחת של יהודים הפזורים בכל רחבי אירופה“, מצוה הקיסר אלכסנדר הראשון בשנת 1806 ליסד שוב ועד מיוחד, אשר יתבונן בדבר, אולי נחוץ להשמש באמצעים מיוחדים נגד היהודים, למען קדם את פני הרעה הנשקפה מהם לכל ממלכות אירופה. וביום העשרים לחודש פברואר שנת 1807, שילח המיניסטר לענינים הפנימיים פקודה לכל שרי הפלך שבמערב רוסיה, ובה הוא מדבר בנוסח של ב ר י — כי „סכנה צפויה לכל ארצות אירופה מאספת הסנהדרין, שקרא נפוליון בפריז“ (א).

ובאותה עת יצא צו מאת המלך, כי קהילות היהודים אשר בתחום המושב, תבחדנה מקרבן דפוטטים, אשר יהאספו יחד כדי להמציא את האפשרות להוציא אל הפועל את התקונים בחיי היהודים, שעלו במחשבה ונערכו בסדר עוד בשנת 1804.

והפחד שפחדו ברוסיה מפני תחבולות־ערמה של נפוליון, הכריח את הממשלה לחדול מגרש את היהודים מן הכפרים וליסד שוב ועד חדש, לשם כאלת היהודים.

ובה עשה רבי מנשה בשעה הרת עולמות וחורבן עולמות זוז העמד גם הוא „מן הצד“, כאשר עמדו רבים אחרים, „גדולים“ וטובים? הקמד גם הוא אז בקשרי־מלחמה עם ההסידים, אשר הגאון מוילנא החלה והבאים אחריו לא הניחו ידיהם כמנהג או לבו נמשך אחרי עניני החיים, שדרשו גם המה עיון ופחרון ומלחמה כלפי חוץ לטובת עמו?

(ט) מה עצום היה הרושם שעשתה אספת הסנהדרין על כרי הנמסלה ברוסיה ראה בפסוק

הפירו של ש. גינבורג „Открытие войны и русские евреи“ מרף 14 והלאה.

(ז) חזון קץ הקרא הוא בסליחותו תמצא בספר הנזכר מרף 30 והלאה.

(א) י. אישנסקי: „המחוקקות הרוסית על היהודים“ רף 271.

ח

ידע רבי מנשה בהיות העולם, ובכל אשר יעשה באירופה, תרבה יותר מאשר ידעו אחרים מן היהודים יושבי רוסיה. ולא רק זאת אלא שהוא ידע והבין גם את היחס שבין המאורעות הגדולים, שאירעו באותה שעה באירופה. ובין גורלם של היהודים, הוא הטיב לראות, כי גורלם של היהודים, אם לטובה ואם לרעה, תלוי ואחוז במאורעות תכל'ה אלו כטבעת בשלשלת, שאי אפשר לכולה להיות שלמה בלי טבעת זו, ואי אפשר לטבעת זו להתקיים לבדה, מבלי היותה המשך מהשלשלת כולה.

בשנת 1789 ואחריה, בשעת המהפכה הגדולה בצרפת, יצא במיץ לפרקים, עתון בשפה היהודית, ובו נדפסו כל פרטי המהפכה, סבותיה, מטרותיה ויטודותיה וכל אשר הסתעף ממנה – עד הסיסמא: "חירות, שוויון ואחווה" ביחס לכל העמים החיים על ארמת צרפת, וגם היהודים לא הוצאו מן הכלל. העתון הנה היה בארבע יוסף מויון, ורבי מנשה היה קורא בו.

בשנת 1797 וכו' את יהודי הולנד בזכות אזרחיות, ובשנת 1799 יצא לאור בשפת עבר, ספר, דברי נגידים מאת הירש אילפלד, ובספר הזה נדפסו כל הנאומים שהשמיעו שליחי העם ההולנדי בבית־המחוקקים הבטבי (ההולנדי) בשבתם של היהודים ובזכותם. וגם את הספר הזה מצא רבי מנשה בשעתו בביבליותיקה של רבי יוסף מויון וקרא אותו בשים לב לב,.

וברוחם של הנאומים האלה והדומים להם, שנשמעו גם בבית־המחוקקים הצרפתי, התייחס רבי מנשה אל התקונים של שנת 1804, שאמרה מלכות רוסיה לתקן בחיי היהודים.

הוא עצמו תאב היה כל הימים להשתלמות ולדעת ולהבנה בחיים; גם סאת אחיו בני עמו היה דורש יגיע כפיס, וכי בזיעת אפו ימצא היהודי להמו ולא ישוטט ברוח לחיות מן הרוח – בכל זאת בישה אותו אותה הכונה הצפונה בתקונים האמורים, שמטרתה היתה – לחנק את היהודים, לעשותם בעלי תרבות תחילה בשביל שיהיו ראויים ליהנות מזכויות אדם. את הרעיון הנה לא היה יכול לנשא. האומנם בנוגע לתרבות פחותים המה אחיו היהודים מיתר תושבי הארץ שעל סביבם, הנהנים מן הזכויות הטבעיות, שאי אפשר לו

(כ) את הספר "דברי נגידים" לא ראיתי, לנגד עיני היה רק "קול קורא ליהודים", אשר בו יקדים המחבר לבשר ליהודים – כי עתיד הוא להוציא לאור ספר אשר כזה. בקול הקורא בותב המחבר: "הפך אני למסד להקראים חוכן הנאומים, אשר נשמעו מני יום ביומם בבית־המחוקקים הבטבי, ככדי לזכות גם את היהודים, ארחי הארץ, כחירות. הספר יביא חועלת ליהודי איצות אחרות בזאת, כי יספר לנו מכל הישועות אשר עשה ד' לעמו, ולמען יוכלו להגיד לעמים, אשר בקרבם ישכנו: הביטו וראו, הנה רכרי אמת וצדק! הביטו וראו, את אשר הגיד העם הבטבי ליהודים, היושבים עמם: עד מתי עוד ימינו הרפה על ראשיכם? הן גם אתכם חנן אלהים בכל המעלות הטובות, אשר חנן אותנו בהן? ולכן חוק אחד ומשפט אחד יהיה לכלנו, אלה החוקים והמשפטים, אשר שם אותם אלהים כסכנו של כל אדם, באשר הוא אדם – חירות, שוויון ואחווה". ולמען ידעו היהודים, כי העם הבטבי יצר חוקים צדיקים וישרים, אשר כשום אופן אינם מתנגדים לרח ישראל ואינם נוגעים לרעה באם נתנו הקדושה, האקומפליאר היתדי מקול הקורא הזה (הוא נכתב עברית ויהודית, כטופס היהודי מתקת הצנוורת הרוסית, שקברה בשעתה את כל הביבליותיקאות, וגם את הביבליותיקה של רבי יוסף מויון, את הפה "פרייהייט"), נשמר בין שרידי הביבליותיקה הנרולה של רבי יוסף הנובר. נכרו של ה"נ"ס כשר אותו ליד הביבליותיקה של הביבליותיקה הקיסרית בטטובוד, מר ש. וויגר, אשר הואיל בטובו להרשות להשתמש בו.

לאדם בלעדיהן ומשום מה הצדק והחירות הניתנים לאדם צריכים להיות תלויים דוקא במדת ההשכלה שלו?

ורבי כנשה לוקח על עצמו את הסורח – להראות לממשלה ולשרים היושבים ראשונה במלכות, כי סוף סוף אין מדרגתם התרבותית של היהודים פחותה כל כך, כמו שמדמים אחרים; שההשכלה איננה זרה גם היא ליהודים, שגם ביניהם נמצאים אנשים בעלי התפתחות גבוהה, ואם עניוּתם מנולחם לפעמים – האשם באלה, השמים אבני מכסול על דרכם בחיים...

או יכתוב רבי מנשה ספר בשבח היהודים, הספר נערך בתבנית מכתב והיה מלא חריפות ועמקות רבה, גם הדושים שונים, במתמטיקה הגבוהה? לא היה חסר וגם על תכסיטי מלחמה ידובר בו, ועוד. הוא האמין בלב שלם, כי הספר הזה יהפוך את לב הממשלה לטוב ליהודים ויכריח אותה לעמוד על האמת שבחיי אחיו, לא היה הדבר חסר – אלא למצא איש, אשר ידע להרגם את הספר רוסית (מה שלא נקל היה בימים ההם) ולהגיש אותו לפני הסינט.

ממילא מובן, כי בלא ידיעתו והסכמתו של ידידו רבי יוסף, אשר היה גם למדן ובעל מושכלות, גם איש-מעשה ועסקן בעניני הכלל, לא קם רוח ברבי מנשה לעשות דבר רציני ומלא אחריות מרובה כזה – להגיש לפני הסינט ספר בשאלת היהודים, ואת פי איש ממנהיגיהם לא ישאל, ויבא וירא לרבי יוסף את הספר אשר ערך; ויגל לו גם את תכלית חבורו. כהחילום לקרא את הספר, נרעש רבי יוסף מאד... ויאסוף אליו אנשים נכבדים ויודעי דבר, ויקרא את בסניהם את הספר, אשר ערך רבי מנשה, והנה נרתעו גם המה מפניו, כולם היו ברעה אחת – כי כמעט יוגש הספר לפני הממשלה, ויצא ממנו אסון ליהודים. וטעמם: עד עתה לא אהבה הממשלה אותנו ולא דרשה מאתנו הרבה, מפני שראתה אותנו כראות חברת אנשים מחוסרי-השכלה, שחצים פתאים וחצים פראים, וכי מה אפשר לדרוש מאת הפתי ופראי-האדם? לא כלום! אך כמעט יבא הספר הזה לידי הממשלה, ואמרה: הביטו וראו, במתמטיקה ובתכסיטי מלחמה המה עוסקים, ולעבודת הארמה אינם חפצים לשלוח יד! או עוד תגבר עלינו חמת הממשלה.

אחרי רוב עיון ושקלא וטריא החליטו זאסוטי בני ישראל, כי צריך לבצר את הספר מן הארץ, וישלחו אותו באש בליל ג.

הטעמים האמורים לא הניחו את דעתו של רבי מנשה, כי ורים היו לרוחו לגמרי. הוא לא היה יכול להשלים עם המצב השפל – כי הממשלה מביטה עלינו בעיני בוז, בהיחזה חושבת אותנו לפתאים, וכי מוטב שנהיה שוטים בעיני השרים, ובלבר שלא ישתנו חיינו כמלא נימא, – את כל זה חשב לרעיון של הבל ומויק ליהודים. ואם הממשלה דורשת שיתרגלו היהודים לעבודת האדמה – אין בזאת, גוירה רעה? ואין כראי לבטלה. להיפך, יחללו

(ג) בן סורח, דף 74-70. אנשים, אשר ירעו את רוחב דעתו וגורל בינתו של רבי יוסף מויון, אינם זכורים בסגס אופן לקבל את הדבר, כי הוא נתן יד עם אלה, שניעו לערוך מורה לספרו של ידידו ואהובו רבי מנשה, אך העובדה איננה זרה ממקוטה. והספר הזה איננו נמצא לא בין ספריו הנדפסים ולא בין כתב-היד, אשר הניח אחריו במותו.

נא היהודים באמת לעסוק רק בפרקמטיה, בובין וובין, בתגרנות ובחילופין, במסחר ובמשאומתן, שכל אחד מוציא בלעו מפיו של חברו, ואם דבריו אשר דבר לבני עמו לא הועילו, ואם על דבריו אשר אמר להגיש לפני הממשלה עלה הכורת, גמר להוכיח במעשים, כי מסוגל הוא היהודי להשקיף את כחו ואת מוחו גם בדברי חול' ואפילו בענינים השייכים לעבודת הארמה.

קרוב לפני זה רכש לו רבי מנשה איזו ידיעות במיכניקה, ועכשו, כשהחלו לרבר על התפשטות עבודת האדמה בין היהודים, מצא רבי מנשה דבר בעתו לרכוש לו ידיעה יותר עמוקה בעשית מכוונות שונות המסייעות לאדם בעבודה זו. וכשאירע לו לראות אצל מי שהוא איזו מכוונה, לא היה זו ממנה עד הגיעו לדעת כל חלקי ההרכבה שבה, וכמה כחה גדול ועד כמה היא מקילה את העבודה.

בעת ההיא ואדון העירה סמורגון רכש לו מכוונה לדישה ולזריעה. ראה אותה רבי מנשה ולא חדל מהחבונן לכל חלק וחלק מחלקיה עד שעמד על תוך תוכה ויטוד תכונתה, אז אמר רבי מנשה אל לבו:

— אם אפשר לדוש ולזרות במכוונה, ובעזרתה לחשוך ולקמץ עמל האדם וטרתו, מדוע אי־אפשר גם לחרוש במכוונה? הבה ואנסה להמציא גם מכוונה לחרישה.

עברו ימים מועטים והוא המציא באמת מכוונה ש, חרשה בכח של עטרה זוגת שורים, כלומר, שחרשה ביום אחד, מה שעשרה צמד בקר חרשו ביום, את הצעתו הראה לבעל העירה סמורגון וגם לבעלי אחרות אחרים, כולם תמהו למכוונה החדשה, וימצאו אותה מכוונת למטרתה, אף עתידות הו' לה, אך לא האמינו בהמצאתו של איש יודי, אשר לא קרא ולא שנה בסערי הכמה במדה כזו, שימצאו כדאי לפניהם לקחת על עצמם את ההוצאה הנחוצה למען הכשירה לעבודה.

אז פנה בהמצאתו זו אל עשירי היהודים, אך אלה פגשוהו בחוק ותרעומת: „מה ליהודי ולמכונת־חרישה? כלך לך אל האכרים אשר בכפרים, אולי המה ימצאו חפץ בצעועים כאלה...”

ככה הלכה המצאתו לאבוד, ועמלו שעמל במכוונתו עלה בתוהו. אחרי ירחים אחדים המציא מכוונה קטנה למריחת טבק, והיהודים הלא מן המריחים המה! ויפן בהמצאתו זו אל אחד מעשירי היהודים והציע לפניו לבובז מעט מהוננו לעריכת המכוונה ואת הריוח יחלקו ביניהם לחצאין. אך העשיר ההוא הוכיח לו בסימני מספר, שחור על גבי לבן, כי ריווח יותר בכספו, אם ישקיף אותו במסחר — מכוונה שכבר מוכנה ועומדת היא לישראל מדור דור. ויד רבי מנשה לא השיגה לבובז: סכום כזה מכספו הוא, ותלך גם המצאתו זאת לאבוד לר.

ט

צר מאד היה לו לרבי מנשה לשמוע ולהקטיב לכל אשר ידוכר באחי

היהודים. אך עוד יותר דוה לבו לראות, איך היהודים מתיחסים לכל אלה הדברים הרעים, אשר ידובר בהם.

ברב קשב הקשיבו היהודים לכל רוח קל, אשר החל לנשוב ב,ספירות הגבוהות' בנוגע להם ולמצבם. כי הרוח מצפון תביא להם טובה, לא האמינו, ומפני הרעה בקשו להם תריס לעצמם בכל אשר מצאו. כצב הזה התכנסו והתכוצו היהודים לתוך קליפתם, הסתתרו מעין רואים, וכרואים ואינם נראים חכו במחבואם עד יעבור רוח הזעם; כי כל רוח - רוח-זעם היה להם. ובעתים כאלה השתדלו בכל כחם, לבל יגלו למראית-עין, וכל כיטב זר עדיהם לא יגיע. רק בחפץ-לב האחד הזה חיו - להשאר גם לימים הבאים באותם תנאי-חיים, אשר חיו עד כה, ולבל יוציאו את הישן, שכבר התרגלו בו, מפני איזה חדשות, אשר טרם ידעו מה טיבן. לכן היו יראים מפני כל תמורה בחיים, גם בשעה שהיתה מביאה להם טובה לימים הבאים; כי טובה היתה להם שעה אחת של מנוחה בהוה מכל הררי זהב, שעדיין עין לא ראתם, בעתיד. וכבר למסרע ראו כל הכנה לחדשות כראוח גזירה רעה, שצריך לבטלה - ויהי מה. כי, כאמור, בכל ה'לוף חפשו ומצאו כונה להרע, ראו צרות מתרגשות וכאות והשתדלו להפטר מהן במוקדם האפשרי, מבלי שים לב לשנוי העתים וחלוף הזמנים.

צו היה לו לרבי מנשה לשמוע את האשמות והחטאים אשר ישימו מנדינו על ראשי אחיו, אך לא יכול להשתמט מן ההודאה על האמת. כי סדרי החיים של בני עמו רחוקים מאד מן השלמות הראויה והנחוצה לטובת היהודים עצמם... וצריך היה להודות עם זה, כי בחטרונות הללו אשמים במדה מרובה היהודים בעצמם.

הדלות היהודית והעניות האימה המנולת את האדם מישראל, ביראי ובודאי נוראה היא - אך האם תוכל להיות אחרת, אם הפיות האוכלים מרובים כל כך על הידים העובדות? צעירי ישראל נושאים להם נשים, מרבים להוליד בנים, ואת כל יהבם ישליכו אם על המפרנס ביצי כנים ואם על אבות נשיהם, שהיו סמוכים על שלחנם... מחנות, מחנות של בטלנים, מבלי עולם, המתהדרים באצטלא דרבנן ובמסוה של לומדי-תורה - אם כי באמת דבר אין להם עם התורה ולא עם למודה - ממלאים את רחוב היהודים ומתפרנסים מן הצדקה ומקופת הקהל. ראה רבי מנשה, שאם הסדר הזה לא ישתנה, אז עוד תגדל הדלות וגבר העיני, וברבות הימים - וכבר אי אפשר יהיה עוד להלחם בה.

והצרה עוד גדלה בואת, שלא נמצאו בישראל אנשי רוח ולב אשר בעינים פקוחות יראו ברעה אשר מצאה את עמם, ויצאו לעזרתו טרם עבר המועד, בעוד יש אפשרות להועיל לעם ולחיצו מן המיצר.

כי העשירים - לבם אל בצעם, רק את טובת עצמם ידרושו, ומה להם ולעמם ולצרת עמם? רבני ישראל וגדוליו - שקועים במחלוקת שבין החסידים והמתנגדים, וכ' אחד מהמה מבקש תחבולות, אשר בהנה ינצח את הצד שכנגד, ואין להם פנאי לפנוח לבם לדברי חול ולחיי חולין... עסקני-הצבור הולכים ונגררים אחרי ההולכים לפניהם מ,שרי התורה", שנהאלי

לשרי מלחמה, וכל דאגתם לעתות בצרה היא - בטול הגזירות, גם כאלו, אשר רוב טוב צפון בהן לתועלת היהודים. והעם בעצמו? העם הוא המון חשוך, שהחשיכו לו כל המאורות, וקשה לו להגזר ממנהגי חייו וסדריהם, שקבלה המה בידי מאבותיו. העם מרגיש אמנם, כי טובע הוא בים של דלות ובתהום של עניות מנוולת, אך דעתו קצרה ואין שכלו משיג איך ובמה לעזור לעצמו, כמו שאין החבוש יודע איך להחיר את עצמו, ובפרט שדברני האומה לא יתנו לו להרים ראש...

אם לא עלה לו לרבי מנשה נסיונו הראשון - לפעול על דעת הממשלה, ויאמר לפעול על היהודים עצמם, - אולי ידום, בצל זאת, תושיע למו. ובשנת 1807 הוא מפרסם את חבורו הראשון, פשר דבר, ומפיצו בערי ישראל וביחוד שולח הוא אותו לידיהם של הרבנים, לגדולי ישראל, העוסקים בצרכי צבור, וסתם נכבדים - למען יקראו וידעו וישימו אל לב, מטרת החבור הוא:

לפשר בין הכתות המתנגדות זו לזו, אשר גודלו בין היהודים; להראות כי הרעת איננה מתנגדת להאמונה; כי דמינות הוא מביאים אסון לחיים רק בעולם הדמיון; להוכיח, כי הבטלה גוררת אתריה דלית ומורידה את האדם עד שפל המדרגה; גם לעורר את העם לעבודה ולמלאכה ית.

בשער הספר כתוב: הנני קורא את הספר בשם, פשר דבר, כי חפץ אני לפשר בין הצדיקים. ואם הוא לא גלה בפירוש, למי הוא מכוון בשם צדיקים. ובכל זאת כרי היה לכל, כי כוון להגאון מוילנה ולרבי שניאור זלמן מליצרי. יותר נכון: להחולקים בעקבותיהם של שני הרועים האלה.

אך די היה כי יכנה רבי מנשה - ולו רק ברמז - את רבי שניאור זלמן בשם צדיק ויעמיד אותו בשורה אחת עם הגאון מוילנה, כדי להקים נגדו לא רק את וילנה ולמדנייה ומתנגדיה, כי אם גם את המתנגדים אשר בכל העולם היהודי.

אך האמת ניתנה להאמר, כי לא רק בשער הספר ראו פגיעה בכבודו של הגאון כי אם גם בספר עצמו. כי בפשר דבר הוא מדבר קשות עם הגאון - מבלי להזכיר שמו - ורואה בו חסא, על אשר הוא עוצם את עיניו מראות ברע אשר יעשה על סביביו, בשעה שהעושים יעשו, מה שיעשו, בשמו ונחלים באילן גדול. ואלה העומדים במדרגה נמוכה ממנו, יראים להרים קולם, יראים לחדש דבר מדעתם, לו גם יהיה חדושם מועיל לרבים, פן יעוררו בעם תרעומות נגדם ותחת חשבם להיטיב לעם, ירעו לעצמם, ואחרי אשר גדולה האהבת אשר יאהבו את עצמם מן האהבה אשר המה אהבים את עם, לכן המה עומדים בתוך העם ורואים את אשר יראו - ומחשים ואינם חוששים כלל למה שאמרו חז"ל על מי שיש בידו למחות ואינו מוחה, ובפרט שהתירוץ מוכן לפניהם: כלום יש בידינו למחות? הן מן העם שומע לא יהיה לנו?

ובין כה וכה והעם גשאר בלי דברנים, בלי מדריכים ובלי טורי דרך.

ואלה הגדולים בישראל שאינם יכולים לפטור את עצמם באמחלא: כי שומע לא יהיה להם; אלה, אשר אימת הקנאים ומחרחרי הריב לא תבעתם, ויש בהם רוח ואומץ לעמוד וגם להעמיד על דעתם - אלה, וכו' רק ללמוד, ולא זכו ללמד... ולא עוד, אלא שבכנפי נשר שלהם המה מגינים על מרבי מחלוקת ומחרחרי ריב לשם שמים, כביכול, מבלי שיש לב לכל הרעה שהמה ממייטים על ראשי בני ישראל.

והכל ידעו והבינו, כי דברימוסר אלה מכוונים אל הגאון מוילנה, ותהי סערה גדולה לו.

וכראשי העם פונה רבי מנשה אל העם עצמו. בהוכחות ידועות וראיות נושנות, שעתה כבר נפגם טעמן, משתדל רבי מנשה להוכיח, כי הדעת לא רק שאינה מתנגדת להאמונה, אלא שעוד יצא ממנה חזק להדהת. רואה הוא רעה בחסידים, החיים רק בדמיון, ומשתמטים מן השב"ץ הישר לגמרי - בשעה שהדמיון צריך להיות רק מעורר לדעת, לשכל שיסקול ויבחין וישפוך אור אמת על הרעיון, שנוגד בדמיונו של אדם,

הוא רואה רעה גם במתנגדים, אשר, להיפך, גם ליחס, והמה מתרחקים מכל דבר שבדמיון ונשענים רק על השכל הקר והיבש ונשארים אפוא כאובנים כפסילים. וגם בשעה התפלה, בעבודת אלהים, לא תמצא בהם אפילו ניצוץ אחד של רגש, גם צל של דמיון ושירה או התרוממות הרוח, כל מה שהכה עושים, יעשו רק ככחות אנשים מלומדה, ולבם בל ענם, כאילו אין בהם רוח חיים העלול להפעל, אלא רוח של מכונה מתה, מעסי ידי אדם. המה חושבים, כי בעקימת שפחים גרידא, בלי כונה שבלב, ומבלי אשר ישימעו לעצמם את אשר הנה מוציאים מפייהם, יצאו די חובתם נגד האלהים הבוחן לבבות. בכל בקר הם משכימים לבית התפלה, לעבודת הבורא, כשכירי יום, השבעים רצון בשעה שיכלו את עבודתם ויפסרו מכנה לו.

- הרבה - הוא כותב הלאה - צריך להשתנות. אך אף לו לאיש פרטי, לאדם אהד, לו גם יהיה גדול הדור, לשנות דבר מדעת עצמו ולפי שקול דעתו. התורה מצוה אותנו לשמוע לכל אשר יצו לנו השופטים, אשר יהיו בימים ההם - דור דור ושופטי, דור דור וחכמו. לכן צריכים גדולי הדור להתאסף יחד מדי שנה בשנה, למען התייעץ על הנחוצות ולתקן את התקונים, שהחיים דורשים מאתנו.

בעת שרבי מנשה הכין את ספרו „פשר דבר“ לדפוס, שרת בצנזורה היהודית בוילנה יוסף רוזנסון. קרא רוזנסון את הכתיביו של הספר האמור

(10) ראה בן סורת דף 91.

(11) ודף ככ"ב „אלמי כנשה“ (תיב דף כה): „הנה בענין התפלה נפגם גם כן זה השב"ץ שנספס בעסק התורה, שיעלו על דעתם, אשר כאמירה בעלמא סני להם, ונשתכס עור יותר, שאף שאינם מינינים פסון כלל, ולא ידעו מה שיאמרו, וכו' וכו' וסמכו עצמם על מה שהורגלו מסיחת רילדים, שאף שהוא אינו מנין מה שהוא אומר, אבל יש מלאך, הירוע בשמו, שהוא קו"ד כתרים מחסלות ישראל ומשבעים, שינוחו על ראש יוצר כראשית, כיון שאמרו התפלות, ססרו אנשי כנה"ג, שהיא מיוסר על שמות הקדושים (ואף שנתרבו ותורו ונתרבו מתקני תפלות ופיוטים בעלי צחות ובלעגי ישון) ולא מר בר רב אשי תתוס עליה, שיאמינו לדבר זה כזה וכו', גם יקשה עליה אמירה זו למה ייתור סירור התפלות פתוח לפני המלאך והוא יקסיר מזה בתרים, אטו אמירה דהני, מירו משא אית כרוו רוחו מה נעשה רסה שאמר כנמרא: ואלו נאמרין ככל פסון, ק"ש ותסלה וכהמ"ז. ואם כן איה יהיו השמות הקדושים וכו' וכו'.

ביחד עם אחד היהודים המלומדים, שבמקרה נמצא בשעה זו בביתו של חמבקר. כאשר כלו לקרא, אמר אותו המלומד לרוזנסון המבקר:

— מקנא אני כגאוני ישראל! הם יכולים להרשות לעצמם לדבר גלוי ככל אשר יחשבו בלבבם; את מחרחרי-הריב לא ייראו — כי התורה היא מגינם, וחמת הקנאים לא תכעתם — כי מורמים המה מהם. הן גם אני חושב בלבי ככל אשר קראנו פה בכתב-היד, אך ירא אני מהביע את מחשבותי — כי הרבנים יקראו עלי חרם, והעם ירגום אותי באבנים.

— אל תקנא בגאונים — ענהו רוזנסון — יודע אני את דרכי העם, ונהירין לי שביצי מדריכיו, ויודע אני, כי האיש אשר יבא ויבקר דבר הקדוש בעיני העם, או גם בעיני מקצת מן העם, אם יביע בפרהסיה מלה חדשה, אשר עוד טרם התרגל בה השומע — או כל גאוניות שבעולם לא תסתירהו מחמת העם ורדיפת דברניו.

וכך היה.

כאשר נתפרסם חבורו זה הקטן של רבי מנשה, הרימו הרבנים קול רעש גדול במחנה ישראל: רעם וברקים ואש אורכלת! יש אשר ראו בו און על דרשו חדשות, אשר עד כה און לא שמעה, ויש אשר לא יכלו לסלוח לו את העון, כי פגע בכבודם של גדולי ישראל וביהוד בכבודו של הגאון מוילנה, ויעשו היראים יד אחת — לבער את הספר מן הארץ ככל אשר ימצאוהו, למען אשר לא יתפשט בעם ולא יבא כרעל בקרבנו. וגם את המחבר, כמובן, לא נקו: — הסיתו בו את ההמונים, וידרשו בבתי-המדרש כגנותו, למען הבאיש ריחו בעיני עמי-הארציים העומדים תמיד הכן להגן על הקדוש-ברוך-הוא מפני המתנקשים בו... ואם לא קראו עליו חרם — הוא רק מפני שסוף סוף יראו מפני רוב תורתו, ומפני הכבוד והיראה לא ערכו מדורה לספרו בפומבי לה.

אך את הספר בערו מן הארץ, ולא נשאר לו זכר בלתי אם אקומפליאר אחד שמור בלונדון ב, בבריטיש מוזעאום.

5

והנסיון המר שעלה לו לרבי מנשה בפרסום חבורו הראשון לא הפיל את רוחו ולא הרפה את ידיו, לא פעלו עליו דברי אוהביו ושותרי טובתו, שיעצו אותו לתדול מהתנזרות בחקיהם ממנו, וכה הוא אומר:

„וכמה מתעסקים במצות מאוהבי ורעי שמניאים את לבי והם רכי הלבב וחוששים על כבודי ורוצים להמס את לבבי כלבבם... ואני על משמרתי אעמודה, כפי שהקדמתי, שטובת עצמי אין נחשב בעיני נגד טובת הכלל, ומכל שכן בעולם העובר הזה — שכל חיי להבל יחשב בעיני, רק מה שאקוה, שיהיה לתקון העולם. ובעזרת השם יש תקוה לפי רוב ידיעות חדשות וברורות, שיוכני ד' אחר רוב יגיעתי וחיפושי, שיש בהם רוב התועלת, אלא שרבים

מתעקשים, שאלו שלא ראו אור מימיהם, ורק עסקם בפלפול והמצאות להתנדר - אלו אומרים שאין צורך כלל לשום ידיעה. והם בעיניהם כדבקים בה' ובתורתו, אף שלפי האמת נוכל לקרא עליהם ד,לא ידעי צורתא דשמעתתא'. והם כרגילים זה לזה, ובעיניהם המה כמחדדים זה את זה בהלכה... (ש) רבי מנשה נגש לערוך לדפוס את חבוריו האחרים. ואחרי אשר רבתה ההתנגדות נגדו בליטא, אחרי צאת ספרו הראשון לאור, והמדפיסים נמנעו מהיות מסייעים במלאכת הקודש שלהם לדבר עבירה', רהמנא ליצלן, פנה רבי מנשה לוואהלין, בתקוה, כי שם ימצא מדפיס לספרו השני והראשי: אלפי מנשה'.

ותקוה לא נשארה מעל. נמצא לו מדפיס, ועלים אחדים מן הספר כבר נדפסו, והנה איקלע להתם אחד הקנאים, שהיה חביב מאד על המדפיס ויהי מציית לדבריו. קרא ה"חביב" את העלים הנדפסים, ולבו מלא קנאת ד' צבאות ויתנפל על המדפיס:

— היתכן — קרא — יי...י כשר שכמותך יעסוק בהדפסת ספר החותר חתירה תחת יסודי היהדות!?

נבהל המדפיס ויאמר לדברי חביבו — יישר. ולמען כפר על חטאתו שרף באש את העלים הנדפסים וגם את הכתביד כולו, שהיה שמור אהו. ומכל עמל רבי מנשה, שעמל שנים רבות כסדרן, אפשר לאמר: מיטב שנתיו, נשאר רק מה שנשאר בזכרונו...

וישב רבי מנשה בפחינפש לביתו, ויגש לערוך את ספרו לדפוס שנית. באותה עת עצמה כתב גם חבורים אחרים והכין אותם לדפוס. כל ספריו, שכתב במשך העת ההיא — עשר שנים בקירוב — מוקדשים כולם לסדרי החיים הפנימיים של היהודים — וביחוד החיים החמריים ותקוניהם. כי „בהביטי מסביב — כותב רבי מנשה בהקדמה לספרו „תקון כללי" — רואה אני, שלבד החמס הנעשה בעולם, שכל הגדול מחברו חיים בלעז, אבל עיקר ורובי הרעות הנמצא בעולם, הוא מחוסר פרנסה, שרובא-דרובא מבני אדם רצים אחרי פרנסתם ואינם מגיעים, ומעטים המה מאד ובטלים ביותר מאלף, אשר פרנסתם מזומנת להם, ורוב העולם עניים כטופלים, חסרי לחם, רעבים וצמאים, ערומים בלי לבוש ובלי כסות בקרה, ולא בית לדור בו. נוסף לזה — יסורים טבעיים וחללים רעים וכו' ולא ברא הקב"ה את עולמו לנקמה ורעה חס ושלום, ועל כל זה הכנסתי צער בלבי וכו' וכו' במה שלנגד עיני תמיד הצער והלחץ שבעולם, ועיני כלות על זה כל היום ואין לאץ ידי, ואני מתהפך בתחבולות, ואהפכה ואתהפכה כאופן בתוך האופן במלי — אולי אוכל ליצא בע"ה איוה תיקון לזה, שיתגלגל על ידי זכות וריוח בעולם. 'ומזלי דידי חזי לי — להכניס דאגה בלבי ע"ו ולאחריני לא חזי להו, כי רוב העולם, כל אחד משתדל רק להשיג טובות פרטיים לו ולביתו ולורעו. ואף המשתדלים ביראת שמים, בכדי להשיג עי"ז חיי עד, כל כונתם רק להועיל לעצמם ולחיות ורעם. וכו' וכו'. והנה ידוע שלצורך תיקון איוה דבר כללי או פרטי צריך מקודם לידע ולהקיף

במוח כל תוכן הענין, קלקולו ותיקונו. ובענין כללי כזה, הכולל כלל אע"פ, צריך רב הישוב לזה, אך יגעתי ומצאתי תאמין – כללי כלליות מענין סדר העולם והצרכותו וצערן, במה הם נזונים ומתפרנסים וכו' וכו' (ט). בין כה וכה ובספירות הממשלה לא חדלו מהתענין ומחשוב על התקונים הנחוצים להעשות בחיי היהודים, אחרי מפלת נפוליון בשנת 1812 רפתה אמנם ההתענינות בשאלת היהודים, אך לא הסיחו אותה לגמרי מלב. בשנת 1814 צוה אלכסנדר הראשון, כי שליחי היהודים יתאספו לפטרבורג. השליחים צריכים היו להבחר מאת קהילות היהודים (על פי צו-מלכות משנת 1817), אך צריכים היו לאשור וקיום מצד הרוממות. בשנת 1818 נבחרו השליחים בוויילנא על ידי אכנסת הגדולה, אשר השתתפו בה באיכחו של היהודים היושבים בשנים עשר פלכים.

ולשנה זו, שנת 1818, הכין רבי מנשה את ספריו, למען אשר כנסת ישראל זו תשים לב להצעותיו בתקוני החיים. אך מסכית, שאינן ידועות לנו, לא הוציא את מחשבתו אל הפועל, ואת ספריו לא הוציא לאור לזמן הזה. ולעת עתה – הוא כותב בהקדמה לספרו „בינת מקרא“ – עד אשר יוסרו המכשולים להדפסת הספר הגדול יפרסם מחברת קטנה בשם „בינת מקרא“ (בשנת 1818).

במה שקדם כבר הבאתי מקומות אחדים ממחברתו זו, אשר העירה עליו חמת בני דורו, אביא נא עוד קטע קטן אחד, והוא: כי בכל מקום במקרא, שאנו מוצאים שתי נגינות במלה אחת, והגיעה זאת לנו מפני שמסמן הנגינות לא ידע אל נכון להיכן שיכת המלה על פי משמעותה, אם למה שקדם לה, ואם לבא אחריה...

המחברת הזאת עוררה חמת בני דורו, כאמור. אך ההתעוררות הזאת והחמה העזה הזאת היתה כאין, אם נעריך אותה מול הסערה שקמה בישראל אחרי צאת ספרו השני לאור, הספר „אלפי מנשה“ (וויילנא 1822). ולא יפלא: במחברת הראשונה נמצאו רק דעות חפשיות: תיאוריות, שאין מסקנות חיוביות, או יותר נכון, מעשיות יוצאות מהן. מה שאין כן ב„אלפי מנשה“, שכולו קרא למעשה על פי שיטתו, והיא חפשית מאד, לדעת בני דורו.

פרנסי העדה הוויילנאית ורבניה, כבר עמדו על המשמר ושמרו כל מוצא פיו של רבי מנשה כין בכתב ובין בעל-פה. הסערה החלה עוד לפני צאת הספר מבית הדפוס, עוד טרם ראתה אור עולם. הפרנסים כבר ידעו, כי במקום אחד בספרו זה הוא אומר: „להרבנים שבכל דור נתנה הרשות להתיר מה שאסרו אחרים לפניהם, אם לפי חות דעתם, תנאי החיים דורשים כזאת מהמה“. יי רבי מנשה חשב לאמת, שאין אמתיות נצחיות בעולם – בין טובות בין רעות, כי הרבה תלוי בזמן ובתנאי החיים של אותו הזמן (יא).

והגאון רבי שאול קצנלנבויגן, מי שהיה בימים ההם רב בוויילנא, הזמין את רבי מנשה לבייתו והזהיר אותו:

(ט) על פי מה שהובא ב„אלפי מנשה“ ח"ב עמוד ה', דף א, ב.

(כא) ראה „אלפי מנשה“ ח"א דף ח', ס"ה, ס"ז וע"ר.

— אם לא תמחוק מספרך אשר כתבת את המאמר, כי הרשות לרבנים שבכל דור להתיר את האסור, וידעת, כי אצוה לשרוף את ספרך באש, אשר תערך בחצר בית־הכנסת הגדול לעיני כל העם. עד היום לא נמצא בין שלומי אמוני ישראל איש אשר יעזו להשמיע דברים כאלה.

ורבי מנשה, אשר הטיב לדעת את תקפו של בעל־דבביה, וכי כאשר יגזור אומר, כן יקים, החליט למחוק את הרבנים האלה מן הספר מי.

האותיות פרוח, אך הרעיון הנה נשאר ובולט מכל פרק ופרק שבספר מי, הן אי אפשר לגרש את הרוח המחיה וחודר את כל הספר, כל עוד הספר עצמו נשאר קים.

יא

ומה היתה מטרת רבי מנשה בספרו הראשי? מה היה חפץ להוכיח לבני דורו ב„אלפי מנשה“ שלו?

בספרו זה הוא נוגע בכמה וכמה מצדדי החיים בין אנושיים כלליים ובין יהודיים — בראותו את האחרונים כטבעת אחת בשלשלת גדולה, המקיפה את כל העולם וסדריו, ואפילו את בעלי־החיים איננו מוציא מן הכלל הגדול הזה, פה הוא מדבר על הכלל ועל הפרט ועל היחס שבין זה לזה; על הגוף ועל הנפש, על החומר ועל הרוח ועל היחס שבין שני אלה. הבריות אומרים: „עיקר באדם — הוא הנפש, והנפש אין לה צרכים“, כן, אומר רבי מנשה, הנפש אין לה צרכים, אך צריך להתיחס בוהירות מרובה אל הגוף — בית־גניוחה של הנפש ושומרה מי.

ואם הגוף בעי שמירה, אין פלא כי בראש ספרו יבאו דבריו על צדדי החיים החמריים וצרכי הגוף, ושוב ידבר על המטרה והאמצעים המובילים אל המטרה; על הטוב ועל התענוג, על ההכנה והדעת ועל אמונתו של האדם המאמין כי יודע הוא; על השכל ועל הרגש, ועוד ועוד. וכבר פה, בראשית הספר, הננו פוגשים רעיונות בודדים, הנראים כורים — בשמעך אותם מפי גאון בישראל, ובדעתך, כי הדברים הללו היו אמורים לפני מאה שנה.

ביסוד דבריו הוא כניח, ש„עיקר טובת הפרטים תלוי בטובת הכלל“, ו„עיקר התכלית — במעשה בני־אדם — הוא: השגת הטוב והרחקת הנוק, ושהרחקת הנוק הוא קודם בזמן להשגת הטוב“ מי, ואם הגורמים הראשונים למעשי בני האדם הנה הרחקת הנוק והשגת הטוב, הנה „עיקר התכלית האחרונה הוא: בקשת טובת עצמו, ומי שטבעו להיטיב לאחרים, שטובתן והנאתן של אחרים הוא גם כן אצלו טובת עצמו... כמו שהוא אצל כל אדם, שנהנה מאד בטובת בניו ובני ביתו“ מי. והיינו הך מה שאומרים

(מכ) בן סורה, דף 97-100.

(מג) ראה „אלפי מנשה“ ח"א דף מ"ח, עמוד א'
(מד) ראה „שלישי כנשה“ ח"א, דף ס"ב, ע"ב.

(מה) א"מ ח"א, דף ל"ז, ע"א.

(מו) א"מ ח"ב, דף כ"ט.

כמה מחכמי האומות, וספנסר בראשם, כי גם האלטרואיסמוס מקורו הוא באיגואליסמוס, כי רק מאהבת האדם את עצמו הוא מוכן לנהנות גם את חברו, בכדי שלא יראה בחסרונו ובצערו, כי הראיה הזאת תסבב צער גם לו... והמשכיל עוד יותר ומצייר בנפשו ענין הנאת הטוב וקושי הסבל של איזה צער וכאב, ירצה בטובת כל המרגישים אפילו מבעלי החיים¹⁰¹. ולכן, צער בעלי חיים דאורייתא¹⁰². אבל מיטיב האדם לאחרני רק מפני שיש בזה הנאה לעצמו.

ומוסיף רבי מנשה לחזק את דעתו זו במאמר חז"ל: שכל המתאבל על ירושלים, זוכה ורואה בשמחתה, וכל מי שאינו מתאבל, אינו זוכה וכו'. שלא אמרו זאת דרך שבר ועונש, אלא שכן הוא בטבע¹⁰³, כי מי שמתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה, פירוש: שנהנה בשמחתה, מה שאין כן מי שלא התאבל עליה אף שרואה בשמחתה, אבל אינו זוכה בזה כלל (פה צריך להבין את המלה זוכה מענין קונה, כמו שאומרים: זוכה מן ההפקר¹⁰⁴). כלומר אינו נהנה ממנה, כי לפום צערא-הנאה...¹⁰⁵).

ואחרי שבודאי עיקר הכונה של כל אחד בעבודתו הוא טובת עצמו¹⁰⁶, לכן כל הענין של עובד לשמה¹⁰⁷, ושלא על מנת לקבל פרס¹⁰⁸ מקבל אצלו פנים אחרים וצורה אחרת לגמרי. וכך הוא אומר: שני מיני טובות והרוחות בעולם: (א) העושה איזה דבר להכירו שישתמש בו חברו ולא הוא, ותכלית כונת עשיתו בזה הוא לתקות השכר, שישלם לו חברו. (ב) העושה איזה דבר לעצמו, לצורך שישתמש בזה, שלא יקוה לשום שכר על זה אלא שכרו אתו, ופעולתו מן הדבר שהוא עושה ובאמרם, הוה כעבדים המשמשים את הרב שלא על מנת לקבל פרס, אין הכונה שלא תהיה לו תועלת מזה כלל וכלל - כי מי יעשה דבר ללא תועלת והנאה לנפשו? אלא הפירוש הוא, שלא יעשה לתקות קבול שכר - מן החוץ, - אלא שעצם (עשית) הדבר הוא טובתו והנאתו. ועל כל פנים עקר האהבה והיראה האמתית הוא השגת הטוב והעונג, והשמירה מכל צער וזק. וכשהיא ע"ד האחרון שהבאתי - שיש לו לאדם העושה, הנאה מעצם המעשה - אנו יכולים בקל ללמוד וללמד ולעשות לשמה בכל ימינו ולשם שמים, ולא מעבר לים הוא כמו שאמרו בענין לשמה המדומה שלהם... שלואי שיזכו שעה אחת בכל ימיהם לקים כן. אבל לא יוכלו זאת אף רגע קטן, כיון שאין זה במציאות כלל בעולם¹⁰⁹ (ט).

ואחרי אשר בכל מה שיעשה האדם, ישנה הכונה הטמירה - טובת עצמו והנאת עצמו הכרוכה בה, לכן מהראוי, שכל אחד ואחד מן האדם יקמץ מעיסתו לטובת הכלל, וממילא היה משיג על ידי זה גם טובת עצמו. והרבה תקלות יוצאות מזה, שלא כל אדם זוכה להבין טובתו האמתית. כי הנה דרך כל איש בענין הוצאותיו, מה שהוא נותן עיניו לזה, ומחשבה בצורך הוצאותיו, מוציא על זה כפי יכלתו, בעין יפה, ולא יכבד עליו כלל. ומה

(101) ס"פ ע"ב.

(102) ש"ס.

(103) באפי מנשה ח"ב, וף כ"ט.

שאינו משער על זה בתחילה, ורק שבכל זאת הוא מוכרח לזה, הוא בעיניו כגזלה יחשב ונותנה בעין רעה¹, ומחוסר הבנה זו הוא מוציא כמה הוצאות יתרות ובכל זאת הכל הולך לאבוד והענינים אינם מתקנים בטוב². למשל: השדים הקטנים לא יספיק להם כפי צרכיהם, ולא יוכלו להיות נאמנים במלאכתם, רק לעשות ברמיה, להרבות שכרם וכו' ומציאים להם איזה דרך לא נכונה להתפרנס משוחד ועלילות שקרים וכו' וכו' וסוף סוף הכל משל צבור...³

וכן מענין צרכי צבור הנוגע לדת היהודית, אשר אם היו רוצים, שיהיו כל הענינים הולכים ע"ד שלמות האמת, והיו ממנים מורי הוראות ודינים אמתים, ולהרויח להם כל צרכם, בכדי שיהיה להם פנוי לחפש בכל דבר אחרי עומק האמת, היו גם כן צריכים להשתתף בזה כל הצבור ולהפריש חלק גדול לזה... ובוהו המעט שהבאתי בזה, יוכלו בעלי היכולת להיות יודעים, שאינם יודעים, היינו, שהיו מרגישים בהסרוגם לכמה ידיעות הנצרכות להם לצרכי חיותם ולצורך חיי הצבור, שהמה סוף סוף אחוזים ושלובים יחד נא⁴.

ראה רבי מנשה במה היהודים עוסקים וממה המה נזונים; ראה את הדלות ואת העוני הנפרו בין אחיו המעבירים אותם על דעתם ועל דעת קונם, ומכלים אותם מנפש ועד בשר ומשחיתים גם את מדותיהם הטובות — והכל מפני שרבו אצלנו האוכלים על העושים, ורבים מתפרנסים מן הצדקה, והנה הוא מאשים בכל אלה את דברני האומה: אלה, שהיכולת בידם לעשות לטובת אומתם ואינם עושים. כי בעלי היכולת ובעלי הידיעה, צריכים היו לשים לב להחמון, החסר ידיעה ויכולת⁵, ולסדר לו הנהגה מסודרת, איך יתנהגו במעט אשר להם, איך שיוכלו להתפרנס באמונתם ואומנתם⁶ יג, וכשיראו, שציקר חייהם תלוי באמונתם וזריוחם, יומשכו ממילא להנהגות טובות ומסודרות⁷, ועל ידי שיתרצו לקבל ידיעות הנצרכות לפירנסתם, על ידי זה נוכל בנקל להמשיכם לענינים עקריים, המועילים לכלל כולו⁸ יג, אך דא עקא, כי בעיני הידיעה, שצריך לזה השכל הישר, בזה אף הסכל שבאנשים יחשוב עצמו לירוע הגמור, ולדעתו היה מן הראוי, שהכל יהיו נשמעים לו ולעצתו ולהתנהג על פיו, כמרגלא בפומיהו דאינשי: לו היו שומעים לעצתי וכו', וביהור בכל עיר ועיר ודוקא בעיני הקהל וצרכי הצבור, כל אחד מרמה בנפשו שכונתו לטובת הצבור ובקי בעיני טובתם... וההמון החסר עושר וחסר ממשלה נעוב לנפשו יד⁹.

אומרים: אם כל אדם ואדם יוכה לשלחן עצמו, אם יחדל אביון מקרב הארץ, אז כל ענין הצדקה יבטל מן העולם, והמצוה של עזר דלים וחונן אביונים מה תהי עליה... על זה משיב רבי מנשה:

(ג) פ"מ ח"ה, דף ל"ז, ע"ב.

(גא) א"מ ח"ה, דף ל"ח, ע"א.

(גב) ס"ס, דף מ"א, ע"ב.

(גג) ס"ס, דף מ"ב, ע"א.

(גד) ס"ס, דף מ"א, ע"ב.

מה שהרבו בענשו של המעלים עין מן הצדקה, שנקרא בליעל וכו' כל זה נאמר כלפי העשירים... אבל לאלו המתפרנסים מן הצדקה, להם מצוה גדולה היא זו, שיעלמו עיניהם ממנה. העיקר – שיראה כל אחד לחפש בכחותיו איזה דרך, שיוכל להתפרנס ממעשה ידיו להתפאר. ואם לפעמים מן ההכרח הוא לו לקבל צדקה, יהיה עליהם לטורח ולמשא כבוד, ורק כדי חייה ההכרח הנוגעים עד הנפש (י). ועוד: כל הקלקולים שב עולם באים מזה – שנותנים עיניהם ומתרחים להתפרנס על ידי מתנת בשר ודם, איש איש מקרובו ומכרו, ועל ידי זה אינם מכירים לחפש בנפשם איזה כח מחלקי הידיעה והיכולת שיוכלו להרויח לעצמם, ולהרבות טובת הכלל. ויגעתי ומצאתי תאמין – שבודאי כשברא את האדם, נתן בו איזה דרך בכח, שירויח כדרכיו. וזה כל יגיענו להוציא מה שבכחנו לפועל (י), ורק אז יוטב להכלל כולו.

כי, בעלי השכל האמתי במושכלות, שמקיפים בשכלם, איך שכל העולם ועיניהם קשורים ותלויים זה בזה, ושעיקר הטובה היא – טובת כלל החבור, ועם כל זאת צריכים להזהר במעשיהם גם כן, שלא יבא, חס ושלום, על ידי מעשיהם איזה קלקול לשום איש פרטי. חדא, שאין רצונם להזיק לשום חי ומרגיש, וגם – בכדי שלא יתקלקל כל הענין על ידי זה, על כן הם מתונים במעשיהם ונראים בעיני העם והמונו כפחותי השכל (ז). לכן רק הגסים, הקופצים בראש, המה הדברנים של האומה, והמשכילים והמתונים אין קולם נשמע, אף לכן אין סדר בחיי היהודים.

יב

שוב הוא תורר לענין זה של טובת הפרט התלויה בטובת הכלל ולהיטך, ושכל אחד משלים את השני, גם מצד אחר:

כל העולם הוא ענין אחד מחובר מחלקים רבים. תכלית כוננת הבריא היא שלום, כשיסודר הכל על מכונו, וינהה כל אחד מחלקי הבריא, מבלי רצונים, כפי הדרגתו (ח). ובנוגע לחיי החברה יאמר: צרכי האדם וחיייהם נחלקו בין רבואות אישי מין האדם. והנה יש ענינים פרטיים, קטנים מאד, שיוכלו לעשות ולהגמר על ידי איש פרטי, על ידי היחיד – ואף גם זאת, כלי ההכנות לזה יוגמרו על ידי ריבואי אנשים. למשל, מלאכת החיטות. איש אחד יכול לתפור בגד שלם ביום או יומים, אבל כלי-הכנתו, היינו: המחט שתופר בו, ידוע, שכמה מלאכות קודמות נצרכות בענין כלי-מתכת מעת הוצאתה מן הארץ, עד שיעשה ממנה כלי-אומנות. והוא הדין בחומר לבגד, בצמר ופשתים וכדומה, אין מספר לרביי האנשים הנצרכים לזה. ויש כמה מלאכות שאי אפשר להגמר כלל על ידי האחד – אף אם יהיה חיי מתשלח ויעסיק תמיד בזה. ולא רק שהרבר יעלה ביוקר גדול, אלא שלא יספיקו לו לאדם

(ה) שם, דף מ"ב, ע"א.

(ו) שם, מ"ב, ע"ב.

(ז) שם, דף כ"ט – ל'.

(ח) שם, דף ס"ו, ע"א.

כל ימי היוו להחל ולגמור, כמו, למשל, בנין בית גדול בעל קומות אחדות וכו' יט), כאלה וכאלה ראיות והוכחות, שהאחד צריך לעזרת חברו, וכי היחיד איננו יכול לחיות לבדו בלי עזרת החברה, הוא לוקח מספרי חכמי הכלכלה, כמו אדם סמית ואחרים, ומניח אותן ביסוד בנינו.

אך לא רק על המלאכה לברה יחיה האדם, כי גם הדעת נחוצה להשלמת האדם ולהסבת חייו, בתלמוד נמצא מי שאמר: תשעים ותשעה מתים בעין רעה ואחד בדרך ארץ, וזאת אומרת, כי התשעים ותשעה מתו משום שלא ידעו לשמירת גופו ובריאותו. ולו עמדו האנשים על כך, לו ידעו שאינם יודעים, כי אז היו מסתדלים לקנות להם את כל אלה הידיעות, וגם לחווק הדעת והפצחה היו שמים לב. ואז לא היו מרשים לרופאי-אילל לעשות את האדם החי חומר לנסיונותיהם ולהעמיד את עצמם בסכנה.

ומדי דבר רבי מנשה במדע, איננו נמנע, כמובן, מהביא את הראיות הירדועות — כי חכמת הרפואה לא רק שאיננה מתנגדת להדת, אלא שיש לה יסוד בתורה ואסמכתא באמונת היהודים... (ט).

ושוב הוא מדבר על גבאי ישראל, פרנסיו ומנהיגי האומה. בנוהג שבפולס — הוא אומר — הכל רצים אחרי התמנות על הצבור, משתוקקים לגבאות וכל תקותם לעמוד בראש קהילה ולהיות פרנס לה'. אך לא ידעו האנשים ולא יבינו, מה כבדה העבודה הזאת, אם יאמר האדם למלא אותה באמונה. כי בכדי להיות מנהיג אמתי לעדה ידועה, צריך, קודם כל, לשים לב אל הכלל — כלל האומה, וגבוה מעל גבוה — כלל האנושות, כלומר: המנהיג צריך לשים לב אל ההרמוניה הכללית והטובה הכללית הנובעת ממצבם של הפרטים. וזאת תושג, אם המנהיג ידע לנהג את עצמו באופן כזה, אשר טובתו של הפרט לא תהי מתנגדת לטובתו של הכלל, ולהיפך. צריך לשים תמיד עין לכך, כי הדברים יסודרו באופן כזה, שטובתו של הפרט ממילא תוביל לטובת הכלל. ומי זה אשר יוכל להחליט בלב שים, שיש לו השכל והבינה הצריכים לאדם, האומר לגשת לעבודה קשה ורבת-אחריות כזו? ובכל זאת, הכל רואים את עצמם מוכשרים לעמוד בראש עדה, וגם בראש העם כולו, כאילו אין להם דבר קל יותר מזה (יא).

ואחרי שכבר מונח בסבעו של העני — להיות כפיף להעשיר ולציית לו, סמילא בא בעל-הכסף ולוקח מושכות ההנהגה העדתית בידו, וחושב כאמת שאין דומה לו בדעת צרכיה של העדה ואיך לנהג אותה. אף כי באמת, דוקא העשיר איננו מרגיש בחסרונם של המוני העם, אחרי שהוא עצמו ולנפשו, איננו נצרך לכלל אדם הדברים, שרובי בני האדם, והמה העניים, צריכים להם. כדאמרי אינשי: אין השבע מרגיש ברעבוננו של ההסר-לחם ועוד זאת, כי כל חכמת העשיר — עשות כסף הרבה (יג), ולו חכמו השכילו העשירים

(ט) שפ, דף ס"ו

(ט) שפ, דף כ"ח

(סא) שפ, דף כ"ח — כ"ט

(סב) שפ, דף מ"ב — ס"ג

דבר מה גם מלבד זאת, כי אז היו רואים, ש, אינו מצוי כלל, שיתקים העושר עד דור רביעי לערך. ואנו רואים לרוב, שהעושר איננו מתקים אפילו לדור שני, ובומננו אין מספר להעשירים הגדולים שירדו מנכסיהם, ובניהם באו עד הדיוסא התחתונה: עבדים על סוסים, ושרים כעבדים על הארץ. אבל העשירים אינם מעלים זאת על לבם, בחשבם, כי דיה לצרה בשעתה, ומה להם לעשות, אחרי שהכל תלוי במזל והשגחה פרטית... ועל כן המה מתיאשים מהתבונן בדרכיהם^{טג}, ולהקדים רפואה למכה. ואם קצרה דעתם במקום שהדבר נוגע לעצמם ולביתם, מה יש לסמוך עליהם במקום שהדבר נוגע לאחרים?

ובין כה וכה נתמעטו הלבבות. מחוסר פרנסה רפו ידי העושים וחרבו כל מעינות החיים בין בהומר ובין ברוח. די לו לאדם אשר הוא חי ואיך שהוא חי ומסתפק בחרובין ובפירוורים, אשר הוא מלקט תחת שלחנותיהם של אחרים. ואין לו לאדם, מן הרור החי, התפץ ולא הכח להתרומם עד כדי השתדלות בדבר-מה, להגיע לאיו מטרה בכחות עצמו וביגיעת עצמו, בחפץ לב הוא מקבל את אשר יושיטו לו אחרים, ובאמונה שלמה הוא שומע לכל אשר יאמר לו וילתו, אם רק צורבא מרכנן הוא האומר. ולא יעלה המקבל השומע על לבו, כי עלול הוא אותו הוללת גם לטעות, וכי צריך, להעביר את דעתו בכור בחינת-השכל^{טז} טרם יקבלו... כן המצב בדברים החמריים, כן גם בנוגע לתלמוד-תורה, וכך הוא המצב אפילו במקום שהדבר נוגע לתפלה. בכל אשר אתה פונה, תמצא, כי הקבלה והמסורת – הכל, ושכל-עצמו והבנה מעצמו – אפס וגם לאסון וחסרון יחשבו. ואם ימצא ענין, שהטעות והשבוש שבו נראים ממש בחוש, אז ימצא למו תרוץ קצר ומספיק: „פה טמור סוד!“ ובזה הכל אתי שפיר,

ובכדי לאמת את דבריי, מביא רבי מנשה, למשל, את תפלת „כל נדרי“, שכל בית ישראל מתיחס אליה בקדושה יתרה, ואומר: כי הטעות בנוסח הדברים בולט ודוקר את העין כל כך, עד שאנו מפטפטים בה כילדים חסרי-בינה האומרים: „אני אכלתי מהר“, „אני אץ אתמול“ – כל כך נשתבשו בו הזמנים עבר ועתיד, ואם נבוא לתקן את הטעות ולפשט את השבושים, כמו שצוה הספרדים, הלא צריך יהיה לשנות קמעא גם בנוגן, ובזאת, ישמרנו הבורא, הלא נלקקל כמה קלקולים בעולמות עליונים, כי הנגון של „כל נדרי“, יאמר לך, נתחבר על פי רוח הקודש והוא למעלה מן השכל... ולו חפצתי – יאמר – יכול הייתי להביא עוד כמה וכמה ראיות מעין אלו, אך ירא אני פן אמשך אחרי הדברים ולא יהיה להם סוף סי^{טז}.

ואין כונתי – הוא כותב שם הלאה בענין זה – לשנות ממנהגי ישראל ולתקן תקונים לפי ראות עיני, או להסכים על השנויים שיעשו אחרים לפי רוחם הם, חפצי – כי גדולי ישראל ורבניו העומדים בראש האומה, יתאספו יחד ובהסכם כולם יתקנו את כל הצריך תקון, ורק אז גלך בדרכיהם, והמה יהיו לנו לעינים על דרכנו סי^{טז}.

טג) אימ ח"ר, פרק צ"ט.
טד) שם, דף ע"ה.
טז) שם, דף ע"ה, ע"ב.

ושוב הוא תוור ומדבר על חניך הבנים העוזב אצל היהודים, אין כל סדר בו, ולכן אין ילדי ישראל רואים ברכה בלמודם, שהמה מבליים בו שנים רבות (טו), ועל תלמידי החכמים מבלי-עולם, שאין בהם לא תלמוד ולא חכמה (טז), ועל החכמים המשתתים ועל השוטים המתחכמים ומעבירים את בני ישראל מן הדרך הישר, שהיה צריך לפי דעת רבי מנשה ללכת בו. ופעולתם של כל הדברים האלה – כי רכש לו רבי מנשה אויבים חדשים על הישנים; מעתה התחילו להביט עליו כהבים על מי שעומד במרדו, ולפי דרך בני עמנו בימים ההם, החלו להרגיו מנותחו עוד יותר מאשר קשה זאח יבייב.

כי לא עמדו בני דורו על סוף דעתו בכלל ועל הדעות המובעות ב"אלפי מנשה" בפרט (טז).

לזאת לא קוה רבי מנשה, ואחרית כזאת לא חוה לספרו. אדרבה, בכל ענותנותו הרבה היה מאמין – כאשר יאמר בהקדמה לספרו זה – כי דוק: הספר הזה יהיה מצוי אצל כל אדם, ויהיה שגור על פיו, כמו סדר התפלות; הנה קוה, כי אם ירד הקורא בו לתוכו ולכונתו, אז יבקשו מזנו כי יוסיף להעלות את מחשבותיו על ספר..."

אך תקותו נשארה מעל, ותהי להפך. כי מעתה השתדלו לבלום את פיו ולבלי תת לו להוציא את מחשבותיו, אשר הוא חושב על היהודים לפני הקהל.

וגם בראותו, כי המובחר שבספריו לא הביא לעם את התועלת, אשר הוא בקש, לא נפל עליו רוחו ולא רפו ידיו, ובשנה שאחרי הופעת הספר "אלפי מנשה" הוא מפרסם (1823) שני ספרים אחרים: "סמא דחיי" ו"שקל הקורש".

יג

המחברת, "סמא דחיי" היא, כמדומה, הנסיון הראשון מצד גאון התורה וגדול בישראל, לדבר אל העם יהודי. אין ספק, כי אחרי אשר אמר נואש לתקונו: כי ראשי האומה יהיו לעינים לעם על דרכו, אמר לפנות ישר אל זהמונים, אשר שפת עבר זרה היתה למו גם אז, בלי אמצעי ובלי מתווך, בתקוה אולי שומע יהיה לו מהם... ויכתוב להמון העם בלשונו.

המחברת הזאת נכתבה יהודית ועברית יחד, דף כנגד דף: ביהודית

(טו) סמ, דף ט"ו, ע"ב.

(טז) סמ, דף ע"ו, ע"ב.

(טז) ולא רק בני דורו בלבד. אחד המו"לים הירועים, אשר הוציא לאור ספרים בסם הכולל: "חכמת ישראל", דוד סלוצקי, הו"ל (ורשווי 1800) קצור מן הספר "אלפי מנשה" יבקצור הזה הביא רק את "חורשי התורה" של רבי מנשה, כי רק לזאת יש ערך, אומר הטו"ל בהקדמתו, וכל השאר איננו ראוי לתשומת לב... ובשנת 1871 י"ל בויטומיר מחברת בסם רבנות אפריס" אשר המחבר, שהעלים את שכו, מתנסף על הספר "אלפי מנשה" ועל מחברו בחרסות וגדומים.

נקראת המחברת בשם, לעבענס-מיטעל, ומטרתה: הנהגות ישרות ומועילות לחיי העולם הזה, ולחקון ההנהגה לתועלת כללי ופרטי.

וכא רבי מנשה כמהדש גם באופן הוצאת מחברתו זו, היא היתה צריכה להיות הראשונה למחברות הבאות אחריה, שכולן יחד תצטרפנה לספר שלם, ומענינת היא גם השקפתו המרלית כביכול. וז"ל בהקדמה לסמא דחיי:

... ויעלה לכמה עשירות נירות (גליונות), אבל אדפיסם נייר גייר לבדו, מב' פנים. הפן האחד מוכן לכל, שהוא כולל המוכר והקונה. להמוכר – מפני הוצאת הדפוס, ואולי לא יקצו עלוהי זבינא... ולהקונה גם כן קשה להוציא כמה והוכים בפעם אחת, והפן הב' הוא גם כן עיקר גדול, מפני שעל הרוב, כשקונים איזה ספר, מניחים אותו בקרן חשכה ואינם משגיחים בו כלל, מפני הטורת. אבל גייר אחד, יהיה קל והביב על המעיין. וכיותר שאקוה שיהיו הדברים ערבים, שיתענג עליהם הקורא, ויחזור על הדברים כמה פעמים, ויהיו עיניו ולבו תלויות להשיג הנגיר שלאחריו... וכשישיגנו, יהיה אצלנו כמים קרים על נפש עיפה. וכשימוכרו הראשונות, אזי תיכף, בשנוע שאחריו ישיג השניים. ודעתי שלא להדפיס רק גייר אחד בכל שבוע, בכדי שיצא הדבר יותר מתוקן בע"ה.

אך כבר איתרע מזליה, וגם מחשבתי זאת לא יצאה אל הפועל; נראה, שלא קפצו זביני גם על הגליון האחד, הראשון, ויותר מן האחד לא הוציאו לאור.

ואין פלא. המחבר יאמר בהקדמה לספרו, סמא דחיי, כי כותב הוא את הספר בלשון קלה, למען יהי דבר השוה לכל נפש ומוכן לכל, גם לאנשים פשוטים, אך נלון אל האמת אם נאמר, כי הקורא הפשוט בודאי לא הבין הרבה מכל אשר מצא במחברת זו. גם בעברית אין רבי מנשה נחשב על בעלי הסגנון הטוב. וטופסה היהודי של המחברת, שאינו אלא תרגום (בהרגום שי המחבר בעצמו), איננו משיבוע רצון כלל וכלל.

ויותר ממה שכבר ידוע לנו ממהלך מחשבותיו של רבי מנשה, לא נמצא בסמא דחיי מאומה.

גם בגיירו זה, כמו בספריו ומחברותיו שקדמו לו, הוא מרבה לדבר על הפרט ועל הכלל ועל היחס שבין זה לזה; על ההימצא אחד והדומם מצד השני; כי מלבד מה שהאדם מדיני הוא מטבעו, הנה גם הנאיחיו מכריחים אותו להיות בחברה, מפני שכל אחד ואחד מבני החברה האנושית מסייע בדבר-מה להספקת צרכיו של חברו וסועיל לבני-אדם, הידועים לו ושאינם ידועים לו, להשגת אותם הצרכים, שהיחיד, בלי עזרתם של רבואית אחרים, לעולם לא היה משיגם וכו' וכו', כי העיקר הוא טובת הכלל וכל אשר יוטב להכלל, ממילא יוטב גם להפרט בכללו, ולהיפך; כי הדעת נחוצה היא מאד לאדם שאי אפשר לו להיות חיים של כבוד בלעדו; כי בכל צריך האדם להתנתג על פי שכלו הוא, ולא להסתמך רק אכתפי דאחריו; כי השם יתברך הוא נשמתו של העולם כולו, וכל הבריאה כולה הגוף ושעור-קומה שלו, שרק האדם שקנה

דעת יכול להשיג כללות הבריאה ופרטיה... והלמוד הזה חו"ב הוא לאדם, שכן נמצא ב"פרקי היכלות": שאמר הקב"ה, אין לי הנאה בעולמי, כמו בשעה שבני עוסקים בשעור-קומה שלי... וכו' וכו'.

איוה רושם עשתה המחברת הזאת בשעתה על הקהל העברי - לא נדע. קרוב לשער שלא עשתה שום רושם. אך אם ה"סמא דחיי" מאוס לא פעל, הנה חברו, שבא לעולם בשעתא חדא עמו, המחברת, שקל הקודש, הקימה שאן ורעש גדול בישראל. ותהום וילנה, ותהום כל מדינת ליסא, ותהי המחברת הזאת לרבי מנשה קינת שירתו האחרונה... ואחריה לא הוסיף עוד להפיץ את דעותיו בדפוס, ולא פרסם עוד שום דבר מכתביו.

ועל מה רגזו היהודים?

אחרי שנת 1818 עוד הורע מצבם של היהודים יושבי רוסיה מאשר היה לפנים. גרוש היהודים מן הכפרים שוב נתחדש וירושש עשרת אלפים משפחות, שבאו על ידו עד ככר לחם. המשפחות המגורשות באו בהמוניהן לעירות המלאות יהודים, והגרים מקרוב באו התחילו לקפח פרנסתם של היהודים התושבים, ורבו מחוסרי-לחם בישראל. שליחיהם של היהודים, אשר נועדו לפטרבורג מאוס לא עשו לטובת אחיהם הנתונים בצרה, משום שלא היה סיפק בידם לעשות דבר. כאותם פלכי פולין שקמו ברשותה של מלכות רוסיה, אסרו על היהודים לחכור את אחוזהיהם של הפריצים הפולנים, והעוני והדלות גברו בין היהודים מיום ליום.

ובעונה זו בא רבי מנשה במחברתו, שקל הקודש ודורש מאת היהודים, כי יתאמצו להשתחרר מעולם של אלה הדוחקים ומצירים להם מן החוץ - בחקנם בעצמם את סדרי חייהם מכפנים, ואז ממילא יוטב מצבם ולא יהיו תלויים כל כך בדעתם ורצונם של אחרים.

אנו רואים - הוא כותב במחברת האמורה - קטנים הסמוכים על שלחן אביהם, ואף כאשר יגדלו, והם ראויים לחפש בנפשותם איוה דרך להתפרנס על ידי מעשי ידיהם ויגיע כפם, לא יחשבו על אודות זה ולא יסתכלו על סופם, כי הוא משענת קנה הרצוף, להיות פרנסתם תלויה בדעת אחרים, רק כשתגיע העת, אשר בעל כרחם נדחים משלחן אביהם, אז הם נצרכים לחפש אף דרכים לא טובים, על פי הרוב אז הוא בעל משפחה, אב לילדים קטנים, ואי אפשר לו לחפש דרך ישרה לפרנס עצמו ובני ביתו, רק באיוה מסחר, שרובו אומנות לסטות, אונאת ממון ודברים. ובודאי אילו היו סוחרי ארץ רק הראויים לזה, כל אחד לפי ערך עשרו, אז היו יכולים לעסוק במסחרם באמונה. אבל מפני רבות אנשיה, לא יוכלו על ידי זה כי אם לעסוק ברמיה. ועל כל אחד לשים לב בילדותו לבקש עצות בנפשו, ובודאי ברא ד' בכל אחד איוה כח בנפשו שיוכל להתפרנס מזה" (ס).

אין פלא אפוא, אם אחרי שנשמעו הדברים האלה, קמו עליו, על רבי מנשה, גם הסוחר (ומי מן היהודים בימים ההם לא נמנה על קהל הסוחרים?) העוסק באומנות לסטות, אונאת ממון ודברים, גם החותן המתחיק את

(ס) שקל הקודש, דף ג, על פי מה שציינתי את הדברים מר"צ כן בהזמין כמר

שלישי (פטרבורג 1803), דף 31.

חתנו התלמיד-החכם ואת אשתו וילדיו על שלחנו, וגם החתן הסמוך, הוא וביתו, על שלחן המיו - כולם היו מלאי-חמה על האיש המרגיו מנוחתם ואומר להעביר אותם על דעתם ולהביאם מפנינותיהם הצרות אבל המות לשוק להעסיקם במלי דעלמא ולהביאם בעול דרך ארץ...

מלבד זאת היו רבים יראים באמת, כי יגיעו דברי רבי מנשה לאלה העומדים בחוץ, ואמרו:

- הן גם רב וגדול בישראל ישים דופי באחיו, יעיד בס, כי ברמיה יעשו מסחר, יתקומם נגד נשואי-הבוטר הנהוג ביניהם וכו'.

ואו עוד יוסיפו להתעלל בנו, ללחוץ אותנו ולרדפנו עד תרמה. או קבצו את המחברת הזאת מכל אשר מצאוה, הביאו את המחברות כולן לווילנה ובמצותם של פרנסי העיר ודברניה ערכו להן מדורה בפומבי -

למען יראו וייראו...!

נשבר לב רבי מנשה בקרבו, בראותו את אשר עוללו על-ליהב אשר בין אחיו, ולא הוסיף עוד לבוא בדברים עם קהל ישראל ולבוא לעורחם, אחרי אשר שומע אין לו.

ומן הימים ההם והלאה הוא שוקד יומם וליילה על התורה ועל הדעת ומתאונן על השבר, אשר עמו השבר כחומר וברוח.

ופעם אחת סר לביתו אחד מנכבדי העדה, שנחשב על מתנגדיו של רבי מנשה, וימצא אותו שוכב על ערשו ועינו נמסות מבכי על שפלות עמו, כי אין מרים. נגע הדבר אל לב מתנגדו, ומאז נהפך האויב לאוהב ע.

בעת ההיא שב רבי מנשה לסמורגון על מנת להשתקע שם. אז היה נוהג להקהיל בכל יום הששי בערב את המון העם מבני העיר לביתו והורה להם למודים שונים, וביחוד: יסודי הדקדוק העברי, למען אשר יקראו עברי כהוגן, ולא יהיו לצחוק בעיני "תלמידי החכמים" וזוהי הלב, השומעים את תפלותיהם... ובכל מוצאי שבת, היה שוב מקהיל אותם ומלמדם תורה, ראשית דעת ויסודי מוסר ע. גם על החדרים היה סובב ובא בדברים עם המלמדים והתלמידים על הענינים הקרובים ללבבם.

כך אירע, שעל תושבי סמורגון, עיר מולדתו, היה רבי מנשה אהוב וחביב, למרות כל הרדיפות שרדפוהו בליטא וזוט, ולמרות כל הדבות הרעות אשר הוציאו עליו שונאים בפנים שונים. ולעת זקנותו, בשנת 1827. בטל את רצונו מפני רצון עדת סמורגון וישב על כסא הרבנות, אשר שנא כל ימיו. ובמסרתו זו נשאר רק שנה ומחצית השנה ויחפטר ממנה.

כי הימים ימי ה"חוטפים" בישראל, ראה רבי מנשה בצערם של האבות ובצערם של ילדי ישראל הנלקחים מזרועות אמותיהם ומובלים לשבי - לשמד ולהרג; ראה בדומיתם של מדברני דאומתיה, שאינם עומדים להם לישראל בצר להם, ויש אשר גם ידם תכון עם ה"חוטפים", ויכאב עליו לבו ולא יכול להתאפק. אז יחל לדרוש ברבים את גנותם של ה"חוטפים", ואמר כי על אלה

ע) כן סררת. דף 133.

עא) שם, דף 68.

„החוטפים ילדי היהודים“ צריך להביט כעל אנשים שיצאו מכלל ישראל, כי ישראל „רחמנים בני רחמנים הם“ והחוטפים אכזרים המתה ולחיתו יער נדמו.¹⁰

שמעו זאת פני העירה ואוהבי רבי מנשה ויפול עליהם פחד – מן יתפש רבי מנשה למלכות, כמטיף למרד ולהתקוממות בפני הרשות. החלו האנשים הטובים הללו לדבר על לבבו, לבל יוסיף לטפל עוד בענין הרע הזה בפני קהל ועדה, כי את נששו הוא מעמיד בסכנה,

– אם על רעה רבה אשר כזאת ועל גנע כזה אינני יכול לדבר ככל אשר עם לבבי, אז אינני יכול להשאר מרא דאתרא... ובאותו היום התפטר מרבנותו (ע).

ובמשך שלש שנות חייו האחרונות לא מש מעירו, וכמעט אשר גם מפתח ביתו והוצה לא יצא. ובלי הפסק ישב והעלה את מחשבותיו ורובי תורותיו על ספר וישם אותם בארון למשמרת. כי בכל הימים ההם לא הראה דבר מכל אשר כתב לאיש, אף להיותר קרובים אליו.

לא כתיב כל אדם, חי זה החושב הבודד, ולא כמות כל אדם מת. כי בשנת 1831, והוא אז כבן ששים וארבע שנה, מת בחלירע שפרץ בעה ההיא בליטא.

יותר מחמשים שנה עברו אחרי מותו ולא נמצא איש שיואיל לגשת אל הארון הסגור, להתבונן אל כתיב־היד אשר השאיר רבי מנשה אחריו, למען הוציא אותם, או על כל פנים חלק מהם, לאור עולם...

ובשנת 1854 בשעת השרפה הגדולה בסמורגון נשרף גם הארון עם הכתבים (ע), ולא נשאר מהם בלתי אם מקצת דמקצת... ואת המקצת הזאת הוציא נכדו מ״ם ספלטר (ר״מ וד״צ בסמורגון) לאור בשם „אלפי מנשה“ חלק ב, (וילנה 1904). אשר נסמכתי עליו במאמרי זה פעמים אחדות.

ככה חשב וחי, עונה ומת זה האדם הגדול, אשר בני דורו לא הניעו לסוף דעותיו ולא הכירוהו, והדורות הבאים אחריו לא העלו אותו על לב – וישכחוהו...

(עב) מ. ספלטר, בהקדמה ל„אלפי מנשה“ ח״ב דף 10.
ענ ספלטר – שם דף 18.